

NOORDER

Nb

№ 1 - Maart 2021 - Jaargang 45

Landschap, identiteit en duurzaamheid in het Noorden

VERKIEZINGSPROGRAMMA'S BELOVEN NOORDEN VEEL
REGELS DRUKKEN KLEINE VISSERS UIT WADDENZEE
CORONA REDT KRIMPREGIO'S

Wie is ván de zee?

BREEDTE

Vooraf

Daar is hier

Wanneer voelt iets dichtbij en wanneer is iets een ver-van-je-bedshow? De eerste cover van dit jaar heeft bij de redactie tot interessante discussies geleid. Want is het niet verwarrend om als tijdschrift over het Noorden voor een foto te kiezen die duidelijk niet uit het Noorden komt? In hoeverre kunnen en willen we ons verplaatsen in een situatie die duidelijk anders is dan bij ons?

Ver weg en dichtbij zijn relatieve begrippen als het niet om kilometers maar om ons gevoel gaat. Daarin spelen onze persoonlijke voorkeur en het culturele referentiekader natuurlijk een rol. Maar laten we de verhalen die we elkaar vertellen ook niet onderschatten. Want hoe ver weg lijkt de klimaatcrisis nu het al bijna een jaar over corona gaat? Terwijl die crisis feitelijk alleen maar urgenter is geworden. Of denk aan de manier waarop we erover spreken. In Nederland hebben we het vaak over 'het probleem' als iets wat zich in de toekomst afspeelt. Terwijl in veel landen de klimaatcrisis een dagelijkse realiteit is. Noorderbreedte richt zich op het Noorden, maar alles wat we hier tegenkomen staat natuurlijk niet op zichzelf. Dat laten we onder andere zien door onze samenwerking met Noorderlicht. Dit 'huis voor de fotografie' werkt met nationale en internationale fotografen en verzorgt dit jaar samen met ons de coverserie. Alles is met elkaar verbonden en daarmee zijn we afhankelijk van elkaar.

En dat brengt ons weer bij jou, want Noorderbreedte is afhankelijk van haar lezers. Gelukkig, want uiteindelijk maken we het blad voor jou. Bovendien heb je als abonnee op de site toegang tot *premium content* – extra verhalen en meer beelden.

Merel Melief

redactie@noorderbreedte.nl

Inhoud

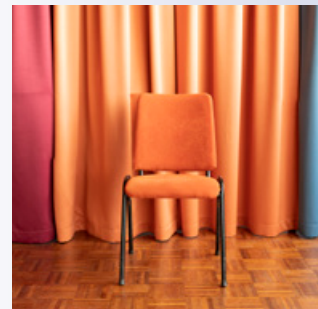

4

Lelylijn en windturbines
Wat beloven de verkiezingsprogramma's het Noorden?

38

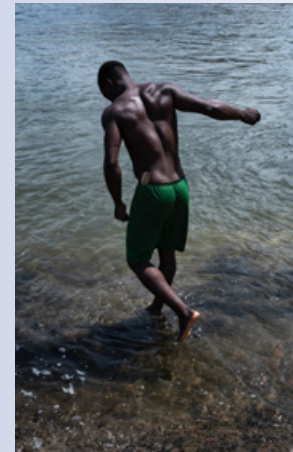
Trek naar platteland
Corona helpt krimpgebieden.

42

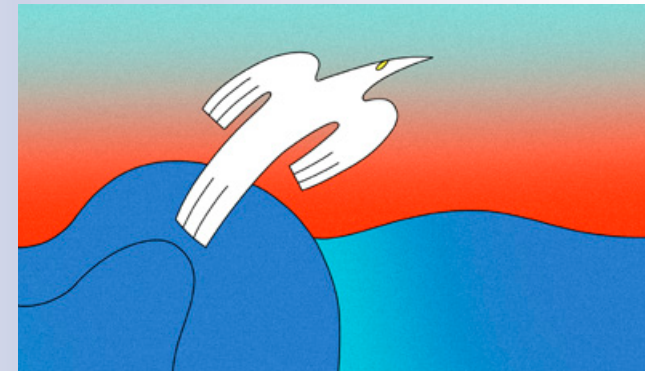
Participatie in corona-tijd
Het toch al moeizame 'democratische gesprek' verloopt nog stroever via computerschermen.

Thema: Wie is ván de zee?

10

Vissersdorp Eboundja
Coverserie Noorderlicht van Reinout van den Bergh.

12

Zee met horizon
Neem de kosten voor biodiversiteit en zeeleven mee in de visprijs, betoogt Nb-hoofdredacteur Ineke Noordhoff in haar afscheidsessay.

18

Kleine vissers leggen het loodje
Economie en ecologie staan voorop in het visserijbeleid. En niet de kleine visser.

26

Italiaans eten van het Wad
'Een Italiaan kookt niet met ingrediënten van vijftienhonderd kilometer verderop', zegt chef Ed Vdema uit Pingjum.

Rubrieken

KLIMAATWERK

2

Jolanda van Dijk
bouwt groene kapsalon.

30

Janneke Kuiper
bedankt het plastic.

PREMIUM

8

Auke van der Woud
Het landschap, de mensen.

48

Online serie
over Dekema State.

LANDSCHAP VAN DE TOEKOMST

32

Lector
transformatie Rob Roggema schetst Westerwolde 2.0.

Omslagbeeld

Marceline, uit de serie Eboundja (2011-2020), Reinout van den Bergh

Groene kapsalon

Tekst Ellis Ellenbroek / Beeld Sebastiaan Rodenhuis

Je school wordt opgeknapt. En jij mag helpen. Jolanda van Dijk (20) kan erover meepraten. De student van het Alfa-college tekende en bouwde mee aan het gloednieuwe praktijk-lokaal haarverzorging.

Circulair bouwen, met gebruik van oude materialen, is al sinds het begin van Van Dijks MBO-opleiding bouwkunde een vak. Maar dit studiejaar, haar stagejaar, kreeg het vak echt handen en voeten. De school aan de Voltastraat in Hoogeveen was namelijk een bouwplaats. De vijf vleugels werden deels gesloopt en deels gerenoveerd. Er kwamen 1.500 zonnepanelen en de locatie werd groten-deels aardgasvrij.

Het bijzondere is: het Alfa-college gaf leerlingen een rol bij de duurzame verbouwing. Volta 2020 was eigenlijk een groot lesproject. Studenten inventariseerden allereerst welke spullen opnieuw gebruikt konden worden en legden dat vast in een materialenpaspoort. Voor Van Dijk begon het afgelopen september met een bouwtekening van het nieuwe *living lab* haarverzorging. Er stonden oude kozijnen ingetekend, maar toen ze ging meten bleken de getekende maten niet te kloppen met de werkelijkheid. 'Ik heb een nieuw ontwerp gemaakt.'

In deel twee van haar stage trok Van Dijk de werkkleren aan. 'Ik zei tegen de uitvoerder: "Nu ik de tekening heb aangepast, wil ik het lab ook zelf in elkaar zetten." Dat mocht.' Voor de entree van de kapsalon voegde ze twee kozijnen samen. Er kwamen twee bestaande nooddeuren in. De student installeerde ook de kozijnen plus het glas in de zijwanden. Tijdens haar stage was ze in dienst van hoofdaannemer HuneBouw. Ze was de enige vrouw op de bouwplaats. Jammer? 'Zeker niet. Ik zeg altijd: vrouwen kunnen ook krengeen zijn.'

Het Alfa-college wil studenten vertrouwd maken met duurzaamheidsdenken, zodat ze later op de werkvloer duurzaamheid ademen. HuneBouw is op dat punt al aardig op de goede weg, merkte de student: 'Bij al het overtollige materiaal stelt het de vraag: in de container of bewaren? Hout, metaal, plafondplaten – overal zijn aparte bakken voor.' De student heeft van huis uit al geleerd om zuinig te zijn, uit eerbied voor de omgeving én met het oog op het huishoudboekje. Ze schudt de voorbeelden uit haar mouw. 'Wij scheiden afval en gaan zo veel mogelijk met de fiets naar de winkel in plaats van met de auto. En als ik kleren heb die ik niet leuk meer

vind of die me niet meer passen, vraag ik aan mijn moeder en zusje of zij ze willen hebben.' Zo niet, dan gaan ze in een kledingbak. Is er te veel gekookt, dan bellen ze opa en oma, die vlakbij wonen, met de vraag of zij nog moeten eten. Andersom delen opa en oma hun gerechten ook met hen. 'Zonde om weg te gooien.'

Stoken gaat bij Van Dijk thuis ook met beleid. 'Sommige mensen hebben de verwarming wel op 21 staan. Bij ons komt die niet hoger dan 19,5. 's Morgens zijn we allemaal weg, de verwarming gaat pas aan als er iemand thuis komt.'

Terug naar de schoolkapsalon. Groene kapsalon heet die. Want de opleiding haarverzorging vond een nieuw onderkomen hét moment om over te stappen op milieuvriendelijke haarverzorgingsproducten. Van Dijk zal niet gauw plaatsnemen voor de spiegels van de Groene kapsalon, bekent ze. Ze laat het bij tekenen, schroeven, zagen en timmeren. 'Ik ga bijna nooit naar de kapper. Eens in de twee jaar dooie puntjes eraf, beetje model knippen en dan gaat het weer in een staartje.' •

VERKIEZINGSBELOFTEN VOOR HET NOORDEN

**Noord-Nederland staat als regio op de kaart van de landelijke politieke partijen.
Maar wat valt er voor de Friezen, Drenten en Groningers te kiezen tijdens de
verkiezingen op 17 maart?**

Tekst Mark Middel / Beeld Heleen Haijtema

Wel of geen Lelylijn? En moet er dan ook een Nedersaksenlijn komen? Gaan we bouwen in de Randstad of in het groen? Moeten we kiezen tussen bomen of boeren, of krijgen we boeren met bomen? En hoe willen de politieke partijen de problemen in het Groningse gaswinningsgebied oplossen?

Noorderbreedte las de (concept)verkiezingsprogramma's van de negen politieke partijen met minimaal vijf zetels in de Tweede Kamer. Daarbij keken we naar de specifieke plannen voor Noord-Nederland. Verwacht dus geen analyses over de impact van belastingverhogingen, aangepaste zorgstelsels en de verlaging van de hypotheekrenteaf trek op de Noorderlingen, want die plannen hebben invloed op alle Nederlanders. Dit artikel geeft een weergave van de plannen die invloed hebben op Noord-Nederland. (Met een kleine disclaimer: op het moment van schrijven waren niet alle verkiezingsprogramma's van de partijen definitief, tijdens partijcongressen konden leden punten herzien of toevoegen.) Elk verkiezingsprogramma begint met het c-woord en de impact die corona heeft op onze samenleving. Ondanks die onzekere toekomst, zijn de politieke partijen Noord-Nederland niet vergeten in hun verkiezingsprogramma's. De PvdA, en in mindere mate de ChristenUnie, heeft zelfs een heel hoofdstuk gewijd aan specifieke plannen voor alle regio's. In alle programma's staat Noord-Nederland vaker genoemd dan

Oost-Nederland en de provincies Zeeland en Limburg. Maar de verschillen tussen partijen zijn groot als het gaat om hun aandacht voor onze regio.

Wat in geen enkel verkiezingsprogramma ontbreekt, is de gaswinning in Groningen. Van enkele zinnen over de toekomst van het Groningse gas (VVD) tot aan hele pagina's over de problemen waarmee Groningers zitten en hoe die opgelost moeten worden (PvdA en ChristenUnie). De PvdA heeft het meest uitgewerkte plan. Er moet een Herstelfonds Groningen komen van tien miljard euro voor het schadeherstel en de versterkingsoperatie. Ook is dat geld voor wijk- en dorpsvernieuwing en sociaal-economisch toekomstperspectief. De VVD wil de gaswinning in Groningen afbouwen, wat al gebeurt. Verder wil de partij een stikstoffabriek bouwen om buitenlands gas geschikt te maken voor Nederlandse huishoudens. Maar die komt er al: in 2022 in Zuidbroek. Over de versterkingsoperatie of de schade aan huizen rept het concept-verkiezingsprogramma van de grootste partij met geen woord.

Alle andere partijen schenken wel aandacht aan de gasgedupeerden. Er moet voldoende geld komen voor de woningen en investeringen in de regio (GroenLinks en SP), Groningers moeten volledig schadeloos worden gesteld (PVV). Het CDA wil de pro-

blemen oplossen door Groningen wederom onder een nieuw ministerie te laten vallen. Ditmaal onder het nog niet bestaande ministerie van Regionale Ontwikkeling. Gaswinning onder de Waddenzee is een taboe voor bijna alle partijen. De PVV is wel voor gaswinning op de Noordzee, dus eventueel boven de Waddeneilanden. De VVD en het CDA noemen de Waddenzee niet in hun conceptprogramma's.

Energietransitie in diverse kleuren en maten

Maar hoe moeten we de Nederlandse huizen verwarmen zonder Gronings gas? De urgentie van de energietransitie wordt partijbreed gedeeld. GroenLinks en D66 willen een CO₂-reductie van 60 procent in 2030, de Partij voor de Dieren wil dan zelfs helemaal klimaat-neutraal zijn. Bijna alle partijen willen zo veel mogelijk wind op zee en zonnepanelen op daken. Alleen D66 laat ruimte open voor grote zonneakkers en windmolenparken op land. Het liefst zelfs bij elkaar 'op een aantal plekken in het land', om zo overlast en horizonvervuiling in de rest van Nederland te voorkomen. Waar die geclusterde energieparken moeten komen, blijft onduidelijk.

De enige anomalie in de duurzame partijpolitiek is de PVV. De partij van Geert Wilders wil ‘géén windturbines, géén zonneparken en andere landschapsvernietigende gekte’. Biomassa moet wel stoppen en kolencentrales blijven open. Ook wil de partij kerncentrales. En daarin is de PVV niet de enige. De VVD noemt kernenergie ‘onmisbaar’ en wil ‘oranje waterstof’, waarbij kernenergie als basis dient voor het elektriciteitsnetwerk en van wind- en zonne-energie oranje waterstof wordt gemaakt. Ook het CDA wil twee kerncentrales bouwen.

Er moet meer gebouwd worden in Nederland. Naast plaats voor duurzame energiebronnen is er ruimte nodig voor woningen en de daarbij behorende infrastructuur. Nederland kampt met een woningtekort van ruim 330 duizend huizen. Alle partijen willen bouwen, bouwen, bouwen. Maar waar?

De Partij voor de Dieren heeft de meest concrete oplossing. De partij wil 75 procent van de huidige veestapel inkrimpen. Daardoor komt er veel landbouwgrond vrij, die de partij wil gebruiken voor nieuwe natuur en woningen. Tot 2030 moeten er een miljoen huizen bijkomen. Diezelfde ambitie van 100 duizend nieuwe woningen per jaar hebben de PvdA, GroenLinks, D66, ChristenUnie en het CDA uitgesproken in hun programma. Die partijen willen, net als de SP en PVV, ook het oude ministerie van Volkshuisvesting & Ruimtelijke Ordening en Milieu terug, al dan niet met een andere naam. Maar waar al die honderdduizenden woningen komen, is veelal onduidelijk.

GroenLinks wil niet bouwen in natuur tussen steden en dorpen, maar zo veel mogelijk in de bebouwde kom. Dat wil D66 ook, al pleit ze tevens voor stadsuitbreiding. Er kunnen veel nieuwe woningen komen in Almere, Utrecht, tussen Rotterdam en Den Haag, bij Nijmegen, Arnhem en in Noord-Brabant. Maar Noord-Nederland wordt niet genoemd. Het CDA houdt alle opties open: van bouwen in het groen tot een compleet nieuwe stad. Maar geen van de partijen heeft stippen in Noord-Nederland geplaatst voor de komst van nieuwe Vinex-wijken. Wat alle partijen, op de PVV na, wel onderschrijven is de komst van de Lelylijn. Alleen bij de VVD stond die treinverbinding tussen Lelystad en Groningen in eerste instantie niet in het programma. Pas na tussenkomst van de leden tijdens het partijcongres is ook de VVD om. En hoe zit het met de andere treinverbindingen? D66, de PvdA en ChristenUnie willen ook de Nedersaksenlijn aanleggen, van Groningen via Emmen naar Enschede. De ChristenUnie laat het daar niet bij zitten. De partij wil 15 miljard euro vrijmaken voor de Lelylijn, Nedersaksenlijn en een nieuwe spoorlijn van Groningen naar Zernike. Ook wil ze 500 kilometer spoor verdubbelen voor 2040, waaronder de kilometers tussen Leeuwarden en Feanwâlden. Verder wil de ChristenUnie een nieuw treinstation in Hoogkerk.

Aan Eelde Airport komt een einde als het aan de Partij voor de Dieren ligt. De PvdA wil de ‘positie van regionale luchthavens opnieuw wegen’ en GroenLinks wil dat ze krimpen. We moeten ons concentreren op luchtvaart ‘die voor Nederland belangrijk is’.

Voor veel partijen is het duidelijk: meer natuur is een oplossing voor de stikstofproblematiek, verduurzaamt de wereld en is goed voor de leefbaarheid van mens en dier. Maar waar moet die natuur komen? En gaat die ten koste van landbouw?

Toen GroenLinks afgelopen jaar het idee naar buiten bracht om 17 miljoen bomen te planten, voor elke Nederlander één, leek dat een pakkende campagnekreet. Maar inmiddels zijn meer partijen om: ook het CDA en de SP willen 17 miljoen bomen. En de Partij voor de Dieren gaat nog een stap verder: elk jaar moet er één nieuwe boom per inwoner worden geplant. Waar? Alleen D66 wijst plekken aan voor nieuw bos, waaronder de Drentse zandvlaktes.

Bomen en bos zijn ‘hot’. Veen vernatten is nog amper een issue

Daarbij willen, los van de PVV, alle partijen meer natuur. D66 en PvdA willen de komende jaren 50 duizend hectare extra natuur, GroenLinks wil zelfs 100 duizend hectare. Bijna alle partijen willen dat doen door de Nationale Parken en andere grote natuurgebieden te verbinden. Alleen de VVD wil nieuwe hectares bos binnen natuurnetwerken aanplanten. Het CDA wil ‘vitale landbouwgronden een beschermd status’ geven. Duurzaamheidsdoelen voor de natuur komen er in samenspraak met boeren. Vervolgens moeten de boeren die ook zelf uitvoeren, als het aan de christendemocraten ligt.

De inklinking van de veengebieden leidt tot schade en moet worden teruggedrongen. Dat schrijft het CDA, maar het noemt daarbij, net als de ChristenUnie, niet de verhoging van het waterpeil als oplossing. De VVD wil het waterpeil best verhogen, maar daarbij wel rekening houden met de belangen van de landbouw. De PvdA en PVV laten zich in hun conceptprogramma’s niet uit over de toekomst van het veen in Nederland. Maar voor alle andere partijen is duidelijk: dat waterpeil moet omhoog.

Al met al is duidelijk dat er bij de meeste partijen volop aandacht is voor Noord-Nederland. Heb je nog geen keuze kunnen maken? Een kleine toegift: de Partij voor de Dieren wil een verbod op carbidschieten. Het CDA wil het Nedersaksisch erkennen als overheidstaal en wil vrije dagen tijdens lokale en regionale feesten. D66 wil meer grotere gemeenten en mogelijk afzien van de provincies als bestuurslaag, terwijl het CDA juist wil stoppen met de gemeentelijke herindelingen en een regionaal kiesstelsel wil invoeren. Genoeg te kiezen dus! •

Tekst Jurgen Tiekstra / Beeld Harry Cock

Zoals Nederland er nu uit ziet, is een uitvinding van de negentiende en twintigste eeuw. Wie dat niet gelooft, doet er goed aan *Het landschap, de mensen* te lezen van Auke van der Woud.

Tijd verdwijnt uit landschap

PREMIUM

Nederland is uitgegroeid tot een industriële landbouwnatie, met een ‘tijdbesparend landschap’, zoals Auke van der Woud (74) het noemt. ‘Toen ik een schooljongen was, zag ik nog weilanden die er nu niet meer zijn: vol met bloemen, met bobbels en met weidevogels’, vertelt de auteur van *Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940*. ‘Jongeren kennen dat niet. Ik las laatst in de krant iets waar ik ontzettend om moest lachen. Een boer vertelde dat mensen die langs zijn boerderij kwamen gefietst tegen hem zeiden: “Wat woont u mooi hier in de natuur.” Die boer woonde temidden van de groene biljartlakens. Voor stadsmensen is dat natuur, terwijl het een industrieel landschap is.’

Drenthe is één van de provincies die fundamenteel zijn veranderd, vertelt de emeritus hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de RUG. ‘De provincie was rond 1900 spaarzaam begroeid met bomen. Nu kennen we Drenthe als bosrijk. Er staan bijna alleen staatsbossen, geplant op vroegere heidevelden en zandverstuivingen. Die bossen staan op de grond die het minst vruchtbaar was. Het enige wat je daar kon doen, was een bepaald soort naaldbomen planten die weinig voedsel nodig heeft.’

In Groningen is vooral het oosten van aangezicht veranderd. ‘Daar liep de noordelijke uitloper van een groot moeras van ongeveer drieduizend vierkante kilometer groot. Dat moeras begon bij Bourtange en Oudeschans, kwam voorbij Emmen en liep nog door in Duitsland. Van dat enorme moeras is een klein stukje over bij Barger-Compascuum. Dat is twee vierkante kilometer van Staatsbosbeheer. Van de rest is allemaal landbouwgrond gemaakt.’

Ook Friesland is aangepakt, zegt Van der Woud. ‘De Friese Wouden bestonden rond 1900 uit enorme heidevelden. Allemaal landbouwgrond nu. En de streek aan de oostkant van Leeuwarden, richting Veewouden; op de landkaart van 1900 is dat nog bijna moeras, ontzettend waterige grond. Dat is drooggemaakt. In de vruchtbare delen van Friesland is de historische kavelstructuur weggehaald en vervangen door moderne landbouwkwavels. Ik noem dat in mijn boek “tijdbesparend landschap”, omdat voor de machinale bewerking een andere, geëgaliseerde grond nodig was. Ik vind het Friese landschap mooi, maar in sommige streken is het wel erg eentonig. In de negentiende eeuw was het afwisselender: met meer beplanting, met sloten die niet kaarsrecht liepen.’

De emeritus hoogleraar zou graag zien dat de Rijksoverheid, net als rond 1900, een visie ontwikkelt op de ruimtelijke ordening van Nederland. ‘Toen nam ze die rol op zich vanwege het probleem van de voedselvoorziening dat ontstond doordat in de Eerste Wereldoorlog de importen wegvielen. Ook speelde rond 1900 de angst dat het platteland zou leeglopen vanwege een gebrek aan toekomstperspectief. ‘De Rijksoverheid heeft toen de visie ontwikkeld dat de landbouw gestimuleerd moest worden. Nu, honderd jaar later, verkeren we weer in zo’n situatie waarin we verlegen zitten om een visie op centraal niveau.’ •

Auke van der Woud, Het landschap, de mensen. Nederland 1850-1940.

Uitgeverij Prometheus.

Lees het uitgebreide interview op noorderbreedte.nl

THEMA

Wie is ván de zee?

Eboundja

Van den Berghs serie
verscheen recent als fotoboek
reinoutvandenbergh.nl

Rache1, uit de serie Eboundja (2011-2020)

Grote diepzeehaven, klein vissersdorp

Een nieuwe haven ondermijnt een Kameroens vissersdorpje. Fotograaf Reinout van den Bergh volgt het al vanaf het begin.

Tekst Wim Melis

Beeld Reinout van den Bergh

Om de net diep in de jungle ontdekte ijzererts te kunnen vervoeren, plannen Australische projectontwikkelaars begin 2011 in het zuiden van Kameroen een moderne diepzeehaven. Maar vlak bij de geplande locatie ligt al Eboundja, een vissersdorp waar zo'n dertig families wonen. Fotograaf Reinout van den Bergh besluit om de veranderingen van binnenuit te volgen.

De ontwikkelaars halen de Chinese industrie binnen voor de bouw en straks de ertsexploitatie. Zij financieren de bouw met Chinese leningen. De corrupte overheid steunt hen. Zo kunnen zij een grote kuststrook onteigenen voor de toekomstige haven. Door de nieuwe bedrijvigheid lijkt het dorp eerst op te leven. Er komt elektriciteit en moderne communicatie. Eboundja wordt een stopplaats.

Maar al snel overheersen de nadelen. Als er een nieuwe, verharde weg komt, laten reizigers het dorp links liggen, terwijl jongeren naar de grote stad vertrekken en de sociale cohesie afbrokkelt. En de haven mag dan zeer lucratief zijn voor de buitenlandse investeerders, hij berooft tevens de traditionele vissers van hun broodwinning.

Wat in het Hoge Noorden gebeurt, gebeurt ook elders. Maar dan op een manier die dáár uniek is. Dit jaar spiegelt Noorderlicht de thema's in Noorderbreedte aan gebeurtenissen en plekken elders in de wereld.

Zee met
HORIZON
 ~ Essay ~

Tekst Ineke Noordhoff / Beeld Inger Bierma

In de prijs die we voor vis betalen, is niet meegenomen wat de zeedieren betekenen voor de biodiversiteit en het zeeleven. Scheidend Nb-hoofdredacteur Ineke Noordhoff pleit voor een meer open horizon. Zeker ook bij regionale overheden!

● **Economische belangen** domineren het debat over onze leefomgeving
Kongsi van grote ondernemers en overheden drukt kleine vissers en natuurboeren weg
Blijf abonnee van Noorderbreedte :)

Van wie is de zee? Van ons allemaal? Net als het landschap? Begin 2019 bracht Noorderbreedte daarover een special uit. De verkiezingen voor de Provinciale Staten en gemeenteraden brachten ons ertoe uit te zoeken hoe overheden de afgelopen periode voor het landschap hadden gezorgd. Onze waardering was wel heel zuinig: veel mooie woorden, maar bij de daden stond het economische belang van de korte termijn voorop. Nu, aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen, onderzoeken we het eigenaarschap van de zee. De zee lijkt bestuurlijk zo belangrijk dat zelfs het echtscheidingsconvenant van het Verenigd Koninkrijk en de EU erop hangt. Tot op het allerlaatst vchten de Britten en de EU-leden (Nederland) over de visrechten in de Noordzee. Voor de visstand maakt het natuurlijk niets uit of vissen nou in een Britse of Hollandse fuik eindigen. Maar voor politici maakt het een wereld van verschil. Dit soort debatten verengt de vraag 'Van wie is de zee?' tot 'Van wie is de vis?'. Dat is een wel erg schrale wereld.

De afgelopen jaren heb ik samen met Merel Melief leidinggegeven aan Noorderbreedte. Voor mij als hoofdredacteur nadert mijn einddatum – een kwestie van leeftijd. Maar wees gerust, Noorderbreedte gaat door, zoals ze dat al 44 jaar doet. Ik ben trots om de scepter nu helemaal in handen te geven van Merel. Samen met haar, de redactie en een team freelancers hebben we verhalen en beelden gebracht die laten zien hoe mooi onze leefomgeving is, maar ook wat er op de markt, bij bestuurders en ook bij bewoners zoal van de radar glijdt. Het ernstige verval van natuur en landschap maakt duidelijk dat er fundamenteel iets moet veranderen in onze omgang met de aarde. Al ben ik econoom en onderken ik hoe waardevol geldstromen zijn in het sturen van de samenleving, niet alles van waarde is in een rekensom te vatten. Met mijn blik als landschapshistoricus zie ik wat we verliezen door de wereld zo te versmallen. Dus laten we die economische meetlat niet zo dominant maken. Noorderbreedte is van de lange lijnen – we kijken terug en vooral langer vooruit. En we hebben een brede blik. Zo brengen we de vissen in vele gedaantes ten tonele: hoe mooi ze zijn, waar ze het best gedijen en ook hoe lekker ze kunnen zijn; we tonen welke rol ze spelen in het ecosysteem en in hun en ons eigen leven.

Sommigen formuleren het recht om te vissen zo dat je er compassievol naar kijkt; dan gaat het over ambachtelijke vissers die met kleinere boten of zelfs vanaf de wal op beperkte schaal voedsel uit zee oogsten. Maar de meeste visserij is geldgedreven. Industriële trawlers halen zo veel mogelijk vis binnen voor de wereldmarkt. De horizon van dit soort ondernemingen is kort. Zo verandert 'oogsten' in 'overbevissen' en ontaardt het in 'roofbouw'. Beperkingen, hoe logisch ook van uit de zee en de visstand, ontlokken verzet en agressie. Het debat over vangst-quota raakt versmald tot een strijd tussen ecologische en economische belangen, met nationalistische termen als 'ons water' en 'onze oogst'. Vissen zwemmen zonder moeite over zulke grenzen heen.

Op het land escaleert het debat over landbouw precies zo. Boeren vragen om meer begrip van burgers omdat ze 'met de natuur werken' aan 'de productie van voedsel'. Dat begrip is er wanneer het gaat om landbouw die ook ruimte laat voor natuur, landschap, helder water, gezonde bodem en schone lucht. Maar dat begrip verdampt waar de landbouw intensiveert en tegen de natuur en het landschap in gaat werken. Grootschalig geproduceerd voedsel maakt de Nederlandse handelsbalans beter en brengt multinationals winst. Maar het ver-

De onverzadigbare wereldmarkt is als een hongerig monster

vuilt water, bodem en lucht. In onze samenleving 'mag' een individuele ondernemer (binnen zekere grenzen) mest morsen, gif in het milieu brengen, de lucht belasten met uitstoot en voor de productie schadelijke wilde dieren en planten op eigen terrein opzijduwen of zelfs uitroeien. Voor de prijs daarvan krijgt hij geen rekening. Die betalen wij allemaal samen in een ander domein: verlies aan biodiversiteit en gezondheid.

Als intensieve landbouw en grootschalige visserij ons landschap en de zee kaler, armer en slechter maken, waarom kiest dan toch het merendeel van de boeren en vissers voor die grootschalige productie-modellen? Dat is geen kwestie van kwade opzet, maar van 'vooruitgang'. Boeren en vissers waren eeuwenlang kleinschalige producenten van voedsel. Ze zijn ruim een eeuw geleden door opeenvolgende regeringen de wereldmarkt op gejaagd. In het boek *Het landschap, de mensen* onderbouwt historicus Auke van der Woud (zie pagina 8) in prachtig vertelde verhalen hoe de Rijksoverheid de productie van voedsel wilde verbeteren terwille van de handelsbalans. Familiebedrijfjes werden onder druk gezet om zich te begeven op de wereldmarkt. Wie dat niet deed, werd weggezet als 'achterlijk'. Ons landschap is in een door de Rijksoverheid aangestuurde operatie rechtgetrokken en geschikt gemaakt voor intensieve landbouw. Achteraf blijkt dat we daarmee een gezonde leefwereld voor mens en natuur hebben weggedrukt.

Op diezelfde manier zijn ook de vissers aangemoedigd de zee op te gaan in steeds grotere industriële schepen. Met als doel: de Nederlandse handelsbalans verbeteren. En veel meer rijkdommen van de zee maken we te gelde. De Waddenzee ligt al deels vol met 'zee-akkers', stukken zee waar andere mensen weg moet blijven omdat er 'zee-boeren' hun teelt bedrijven. Onder het water wordt gas gewonnen en boven de Groningse Waddenkust zie je achter de eilanden enorme velden vol windmolens. Ook winnen we schelpen en zand uit de zeebodem om op het land huizen en wegen te bouwen. Allemaal activiteiten waarbij het economisch gewin vooropstaat.

De onverzadigbare wereldmarkt is als een hongerig monster. Laten we die zijn gang gaan dan put hij de aarde uit en vreet de zee leeg. Het economische systeem heeft ons welvaart gebracht, maar de prijs is hoog want in de wereld van kosten en baten is het natuurlijke systeem ondermijnen een *non-issue*. Wie neemt het op voor de biodiversiteit, wie brengt de stem in van toekomstige generaties, wie bewaakt de balans in ons landschap? Vissen raken ontregeld door het bouwlawaaï van de windmolens en de wieken vermaleren vluchten vogels. Met een pol zeegras redden of een schaarse vissoort behouden, verdien je geen geld. Toch is dat wezenlijk voor het voortbestaan van het ecosysteem en de rijkdom van de zee op de lange duur. Het is te simpel om de vissers en de boeren de schuld te geven van de huidige roofbouw. Maar ze vervullen er wel een rol in. Net als de consumenten. En overheden.

Kunnen we de markt nog in toom houden? Om te beginnen speelt ons eigen gedrag daarin een rol. De ecologische voetafdruk is een goede handreiking om je eigen ruimte op deze aarde beter in beeld te krijgen. Maar het is een hele opgave om je als individu teweer te stellen tegen de verleidingen van de consumptiemaatschappij. Ook kleine ondernemers die werkelijk duurzaam willen produceren, moeten hard knokken. Het kapitalisme gedijt bij groei en richt zich op winstmaximalisatie. Wanneer het lukt om aan vervuiling van lucht, bodem en water een prijskaart te hangen, kan dat ons de goede richting op duwen. Want voor 'prijsprikkels' zijn bedrijven en consumenten gevoelig. Maar dan moet dat wel een keer gebeuren; tot nu toe zie ik daar nog bar weinig van.

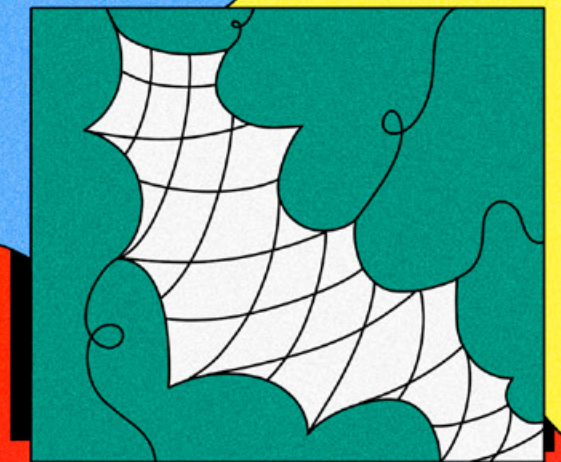
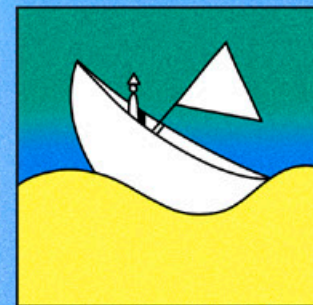
Ter zee en ook te land hebben we gezag nodig dat het opneemt voor waarden die zich niet laten beprizen. Voor levende have, een gezonde leefomgeving, voor toekomstige generaties, voor kleine vissers en natuurboeren. Meer dan ooit hebben we een robuust natuurlijk systeem nodig en een landschap waarin ruimte is voor een ander klimaat en voor bewoners die hun leefomgeving gebruiken zonder die uit te putten. Meer dan ooit vraagt de toekomst om aanpassing van onze productie en consumptie. De mens leeft in continue wisselwerking met zijn omgeving. We mogen oogsten – maar niet meer dan de aarde kan dragen. Daarom hebben we gezagsdragers nodig met een horizon die

voorbij de volgende verkiezingen ligt, ver daar voorbij. Die oog hebben voor de schaal waarop we land en zee gebruiken. Die openstaan voor de onderzoekende vraag: 'Wie is ván de zee?'

De Rijksoverheid heeft provincies en lokale overheden het afgelopen decennium verantwoordelijk gemaakt voor landschap en natuur. Dat vraagt om een brede blik en ruime horizon. Helaas zie ik bij die besturen een steeds sterkere gerichtheid op economie en kortetermijndoelen. Politici praten over het verdienvermogen van het landschap en de natuur alsof ze daarmee een gezonde toekomst binnen beeld brengen. Zelfs nationale parken worden gestuurd en beoordeeld op de mate waarin de natuur valt te vermarkten. Ook de Waddenzee! Defensieve voorlichters strijken kritische geluiden glad, terwijl die aanleiding zouden moeten zijn voor een inhoudelijk debat. Ongewone visies lijken eerder lastig dan welkom. Bestuurders richten zich op beperkte beleidsdoelen en daaraan gehechte budgetten. Maar wanneer zorg voor de zee aan je wordt toevertrouwd gaat het om veel meer dan het verdelen van de visrechten. Een aanpak gebaseerd op 'geldstromen' werkt misschien voor managers van een boerderij of eigenaren van een vistrawler, maar voor bestuurders is zo'n maatstaf veel te arm.

Noorderbreedte herinnert je aan die brede opdracht. In dit nummer vind je een boeiend verhaal over hoe de verbinding van de kustgemeenschap en kleine vissers met de Waddenzee tussen de wielen raakt. Waarom? Omdat beleidsmakers zich richten op lobby's – en die komen vooral van partijen met een groot economisch belang. Zorg voor de zee behelst veel meer. Zo reiken we onze lezers verrassende invalshoeken aan. Merel Melief, de hoofdredacteur, is filosoof en georiënteerd op de wisselwerking tussen mens en omgeving. Zij is ervaren en tegelijkertijd ook jong; de schoenen van 'de toekomstige burger' passen haar goed. Zij zoekt interactie met lezers en bouwt met het team voort op het erfgoed van Noorderbreedte – vanuit nieuwsgierigheid naar hoe de vissen zwemmen en waar de fuiken opengezet kunnen worden. Als lezer lever je een belangrijke bijdrage door kennis te nemen van onze artikelen, je input te geven en lid te blijven van Noorderbreedte. Samen houden we de horizon open! •

We mogen oogsten –
maar niet meer dan de
aarde kan dragen

Waddenkust heeft kleine vissers nodig

Kleinschalige visserij maakt de Waddenkust levendig. Maar het beleid scheert kleine vissers over een kam met de grote, constateert onze Waddencorrespondent.

Tekst Tjessa Riemersma / Beeld Reyer Boxem

● **Vangstregulering** drukt kleine vissers uit de Waddenzee
De zee deels afsluiten betekent vaak dezelfde vangst ophengelen in kleiner gebied
In de convenanten gaat het om ecologie en economie, niet om een vitale kust

‘DE VISSERIJ HIER STELT NIETS VOOR.’

Sommige eilanders zetten eens een netje uit of brengen een emmertje garnalen thuis’, vertelt Hendrik Oud (HA 6). Hij is de enige commerciële visser van Ameland. Zijn bedrijf is klein, doordeeweeks werkt hij fulltime bij Rederij Wagenborg. ‘Ik vis niet iedere week’, zegt Oud. Hij hengelt naar zeebaars, raapt oesters of kokkels en zet netten uit voor harders. ‘Geregeld vanaf de dijk’, voegt hij aan het laatste toe. Dan loopt hij direct van het eiland het Wad op om zijn vistuig uit te zetten. Wie vis voor commerciële doeleinden het land op trekt, moet dat twee uur van tevoren melden bij de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit. Steekproefsgewijs controleert de instantie of de inhoud van je boot klopt met de hoeveelheid vis die je hebt opgegeven. Dat heeft een goede reden. ‘Vroeger werd er de wereld aan vis zwart verkocht’, aldus Oud.

Voor de meeste visserijbedrijven werkt de procedure zonder problemen. Voordat ze op de haven aanvaren, weten de vissers al wat ze aan vis hebben binnengehaald. Ze rapporteren dat en zien tegen de tijd dat ze bij de haven zijn of er wel of geen controleur staat. Maar voor Oud zijn de regels een keurslijf. Hij heeft, op dagen dat hij vanaf de dijk vist, geen boot bij zich. Bovendien is hij maar een uurtje het Wad op. Om aan de regels te voldoen zou hij na het vangen de NVWA moeten bellen, zijn vangst in een boot laden en twee uur bij de haven wachten op een eventuele controle.

Kleinschalige visserijen gaan gebukt onder de groeiende regeldruk op de Waddenzee. De vissers die in dit artikel aan het woord komen of die we hebben geïnterviewd voor achtergrondinformatie, geven doorgaans hetzelfde aan: voor de natuur goedbedoelde regelgeving is in de praktijk een botte bijl en onvoldoende gedetailleerd. De regels houden niet genoeg rekening met een weerbarstige praktijk. Of er zijn er simpelweg zo veel van dat een kleine ondernemer ze niet kan bijhouden.

In 2017 kocht Oud een vergunning om met net en handlijn op zeebaars te vissen. December dat jaar greep de Europese Unie echter in omdat de zeebaarsstand er in het laatste decennium flink op achteruit was gegaan. Oud verloor zijn nieuwe vergunning alweer. Dat had hij niet zien aankomen. ‘Het is soms zo onlogisch als wat. Er zijn zo verschrikkelijk veel instanties’, foetert hij door de telefoon. ‘De traditie gaat er vanzelf wel uit. De jeugd doet het niet meer en met twintig jaar ben ik weg.’ Een vuist maken lukt niet goed. ‘De kleine jongens verweren zich maar moeilijk.’

‘DAT IS HET MOOIE AAN DE WADDENZEE.’

vertelt Hans Poepjes (WON 77) uit Makkum. ‘Wanneer een deur sluit, opent er een raam.’ Poepjes vist sinds kort met fuiken op de Chinese wolhandkrab, een exoot die lange tijd als ongewenste gast werd gezien. Nu blijkt er toch een markt voor te zijn, al snapt Poepjes niet waarom. ‘Ik heb hem weleens geprobeerd. Ik dacht, als ze er zoveel voor betalen. Maar hij smaakte nergens naar.’

Poepjes heeft een bijzonder bedrijf. Alhoewel negentig procent van de omzet uit de garnalen komt, doet hij zijn best om vergunningen te hebben voor zo veel mogelijk vistechnieken. ‘Er is er niet één met meer vangstrechten dan ik’, zegt hij met een verontschuldiging voor de opschepperige toon. Al die vergunningen geven hem de mogelijkheid om wanneer er tijdelijk minder van een bepaalde soort in de Waddenzee leeft, over te stappen op andere vangst. Als hij een periode een aantal vergunningen niet gebruikt, leent hij die uit aan andere vissers.

‘WAAROM KOMEN WE NIET TOT MAATWERK?’

vraagt Jaap Vegter (UQ 4) zich hardop af. De Groninger visser spreekt op kalme toon, tussen de antwoorden door draait hij een shagje. Vegter is minder gelaten over de toekomst van de kleinschalige visserij dan zijn Amelander collega Oud. Hij gelooft dat kleinschalige visserij een belangrijk middel én doel moet zijn voor iedereen die een gezonde Waddenzee wil. Zelf ervoer Vegter dat dat niet vanzelfsprekend is, toen hij aan het begin van de eeuw een standwantsvergunning kwijtraakte. In 2002 bracht de overheid het aantal vergunningen terug. Ze koos ervoor die in te nemen bij iedereen die minder dan een kwart verdiende van het minimum-inkomen voor zelfstandigen met vaste vistuigen. Vegter kwam niet boven de grens uit omdat hij ook andere vistechnieken gebruikte en bovendien andere werkzaamheden naast de visserij had, zoals belangenbehartiging.

Hij ziet het misgaan in de convenanten die er de afgelopen jaren zijn afgesloten. Grote pakketten afspraken waar natuurorganisaties, overheden en belangenbehartigers van de betreffende visserijsectoren hun handtekening onder zetten. Zo zijn er, volgens ouderwets Nederlands poldermodel, nu convenanten voor de mosselkwekers, garnalenvissers en handkokkelvisserij.

De noodzaak voor een convenant ontstaat wanneer de visserijen een nieuwe vergunning moeten aanvragen om in een beschermd Natura 2000-gebied te vissen. ‘Je weet op zo’n moment dat de natuurorganisaties bezwaar gaan maken’, aldus Vegter. Om elkaar niet bij de Raad van State te treffen, zet de overheid de betrokken partijen met elkaar om tafel voor een meerjarenakkoord, een convenant.

‘Natuurorganisaties kunnen daarna, als ze tevreden zijn, hun bezwaren intrekken’, legt hij uit. Vegter kan, door die juridische noodzaak, begrip opbrengen voor het feit dat er snel een deal moet komen. ‘Maar het lukt daardoor niemand om visionair te vernieuwen. De partijen zitten er niet vanuit een gezamenlijke behoefte, een toekomst voor natuur én visserij, maar omdat er een vergunning moet komen en er bezwaren in de lucht hangen.’

Gebiedssluiting voor visserij is een maatregel die volgens Vegter in de onderhandelingen al snel op tafel komt. ‘Niet optimaal, maar het geeft zekerheid’, hoort Vegter dan tijdens de onderhandelingen. Bij de garnalenconvenant Viswad, waar hij inhoudelijk dicht op zat, is zo besloten om 33 duizend hectare Waddenzee jaarrond te sluiten voor bodemberoerende visserij en iedere augustus een extra 16 duizend hectare te sluiten in verband met ruiende bergeenden. Natuurorganisaties hopen daarmee onder andere de groei van meerjarige mosselbanken en zeegras te bevorderen.

Kleinschalige visserij laat zich moeilijk definiëren, het gaat eerder om de categorie die overblijft wanneer de rest, de pelagische of garnalenvloot, een vakje krijgt. Wat delen deze vissers dan wel? Ze werken dicht op de kust, maken kleine vangsten en gebruiken niet te dure techniek. Sommigen doen er, al dan niet uit noodzaak, andere dingen naast. Ze zijn druk met de verkoop van hun vangsten, organiseren tochten of hebben een andere baan. En de meesten onder hen vissen volgens Poepjes niet het hele jaar door op dezelfde soort, maar wisselen hun vangsten af. Daarvoor gebruiken ze verschillende technieken, waarvan veel ‘passief’: staande netten, lijnvisserij of simpelweg rapen, zoals bij de oesters.

Die verscheidenheid aan technieken geeft flexibiliteit. ‘De natuur is ermee gediend dat als er geen aanbod is van een soort, je die met rust laat.’ Ben je te veel afhankelijk van een bepaalde vangst, dan moet je volgens Poepjes meer netten inzetten en sneller varen om nog wat te verdienen, iets wat het bestand alleen maar verder schaadt.

Maar het is voor hem steeds moeilijker om die praktijk in stand te houden. Poepjes viste voorheen op zeebaars met staand want, een vistechniek waarbij netten worden uitgezet. De vangst begon zo’n tien jaar terug steeds meer tegen te vallen op zijn geijkte plekken. ‘Een teken dat het bestand daar terugloopt.’ Hij stapte over op andere soorten.

Een paar jaar later verloor hij, net als Hendrik Oud, voor langere tijd zijn rechten om op zeebaars te vissen omdat er aanscherpingen van de regels kwamen. ‘Het is in de papieren fout gegaan’, zegt hij. De overheid hield voor die maatregelen een referentieperiode aan: wie tussen 1 juli 2015 en 30 september 2016 zeebaars had aangeland, behield zijn rechten. Poepjes had er wel op gevestigd maar de vangst, omdat de opbrengst summier was, niet aangeland en gerapporteerd. ‘Ik moet met steeds meer regels rekening houden, dit ontglipte me.’

De boot van Hendrik Oud (HA6) ligt in de winter bij een loods in Nes.

De oesters verwatert hij thuis in de garage. Wanneer ze groot genoeg zijn, gaan ze naar de afnemers.

Volgens Vegter zijn de gebiedssluitingen te grofmazig. Erbinnen zijn stukken die terecht vermeden moeten worden, maar ook delen die daar te dynamisch voor zijn. 'Je krijgt op die plekken geen mosselbank of zeegras, want bij de minste storm verschuiven er duizenden tonnen zand. En je hoort nu vissers mopperen: vergeleken met zo'n storm kan ik met mijn vistuig niets aanrichten.' Daarbovenop is op andere plekken te weinig aandacht voor de mogelijkheden voor natuurrestoratie. 'Je hebt in de oostelijke Waddenzee zometeen een gesloten gebied, maar ook onder Ameland kunnen kansrijke gebieden zitten.' Zo krijg je een deel waar je als visser buiten blijft, en een ander gebied waar je zonder nadenken zoveel kunt vissen als je wilt. 'En dat ga je dan ook doen', waarschuwt Vegter. 'Als je in een kleiner stuk Waddenzee genoeg wilt verdienen, dan moet je hard vissen. Het leidt tot gas geven.'

De kleine visserijbedrijven zijn er volgens Vegter bovendien de dupe van. 'De oostelijke Waddenzee, waar gebieden dichtgaan, is niet een plek waar de grootste kotters de drukste visserij beoefenden. Het was het werkterrein van vissers die een wat kalmere manier van vissen

hebben dan de gemiddelde Wieringer of Urker garnalenvisser. Maar goed, sectorbreed kun je dan zeggen: dat is goed, dan is de schade geringer omdat die vissers minder bijdragen aan de handel.' Volgens Vegter maken diezelfde vissers gebruik van de uitkoopregelingen. Sinds kort kunnen vissers zich in het kader van de garnalenconvenant laten uitkopen. Het Waddenfonds stelt daarvoor 10 miljoen beschikbaar. Dat is nodig, want als dezelfde hoeveelheid activiteit in een kleiner deel van de zee moet plaatsvinden, wordt het te druk. Vegter ziet het met lede ogen aan. 'Van die regeling maken vaak de rustige of oudere vissers onder ons gebruik, die het op deze manier niet meer zien zitten of geen opvolger hebben. Zonen en dochters hebben door al het gezeur aan de keukentafel er niet echt de smaak van gekregen. Het zijn niet degenen die voor zichzelf kans zien om, met minder collega's om zich heen, te gaan voor omzet en winst. Er is een trend ingezet naar minder ondernemers, met meer kapitaalintensieve bedrijven, die in een kleiner gebied meer gas moeten geven om rond te komen.'

Jaap Vegter (UQ 4)

'DE TREND: MINDER ONDERNEMERS, MEER KAPITAAL- INTENSIEVE BEDRIJVEN'

Visserijbedrijven raken daardoor losgeweekt van de kustgemeenschappen waar ze voorheen een onmisbaar deel van waren. Vegter: 'Met uitzondering van misschien Zoutkamp, Den Oever en een paar Friese havenstadjes. In de convenanten gaat het vooral om ecologie en economie, niet hoe we de kustgebieden vitaal houden en zo veel mogelijk mensen aan het werk krijgen.'

'WE ZIEN VOORALSNOG GEEN GROTE VERANDERINGEN IN DE GESLOTEN GEBIEDEN'

vertelt Karin Troost aan de telefoon. Sinds 2015 bestudeert ze de gebiedssluitingen voor het Wageningen Marine Research instituut. Vandaag zit ze op haar kantoor in Yerseke, Zeeland. Dat vissers het bodemleven schaden, zoals vaak gesteld, valt volgens Troost

in de praktijk lastig aan te tonen. Ze verwacht op veel plekken bij gebiedssluiting geen natuurherstel op de bodem, omdat het zo dynamisch is dat garnalenvisserij erbij in het niet valt. Dat vraagt om meer precisie in het beleid, zou je denken. Maar echt maatwerk is hier volgens Troost moeilijk. 'Daarvoor moet je goed weten welke gebieden kwetsbaar zijn voor schade door visserij. We zijn wel bij elkaar gekomen met een groep biologen en ecologen, om te kijken waar gebiedssluitingen het meest kansrijk zijn. We kwamen er niet goed uit omdat we nog onvoldoende weten hoe de vele soorten de Waddenzee benutten.'

'Voor maatwerk is meer onderzoek nodig, maar uiteindelijk zullen we niet alles weten', antwoordt Troost op de vraag of het dan een kwestie is van meer kennis. Bovendien wordt dat onderzoek nog geregeld verstoord door garnalenvissers die zich niet aan de sluitingen houden en toch door een onderzoekslocatie vissen; op die manier verpesten ze de resultaten. Troost vindt de acties van die 'cowboys' zonde, want ze zitten de visserij zelf ook in de weg: het is lastig goed beleid te maken op halve onderzoeken.

Natuurlijke dynamiek in de Waddenzee

De Waddenzee is een dynamische zee; het water spoelt er ieder getij in en uit en sleept zand en slib mee. Waar ondieptes zijn, komt het licht op de bodem en ontstaat een rijk leefklimaat voor veel dieren en planten. Vooral in rustige ondiepe zones waar op de zandige bodem een sliblaagje is neergedaald, barst het van het leven. Op deze ecotopenkaart is dat te zien aan de arcering die over de wadplaten is getekend. De oostelijke Waddenzee kent een grotere landschappelijke variatie dan het westelijke deel en dat heeft zijn weerslag op de biodiversiteit. De biomassa op wadplaten in de oostelijke Waddenzee is twee keer zo hoog als op wadplaten meer naar het westen. In de westelijke Waddenzee vinden veel meer economische activiteiten plaats. Zo wordt daar intensiever gevestigd, er worden mosselen gekweekt op visakkers terwijl machinaal pieren en schelpen worden gewonnen.

Deze ecotopenkaart is vorig jaar door Rijkswaterstaat gepubliceerd; de vorige was uit de jaren zeventig! Hij is gebaseerd op metingen en luchtfoto's uit 2017 en 2015. Jaarlijks wordt een deel geactualiseerd.

Bron: Rijkswaterstaat, Edwin Pree, juli 2020
Bewerking kaart: Shootmedia

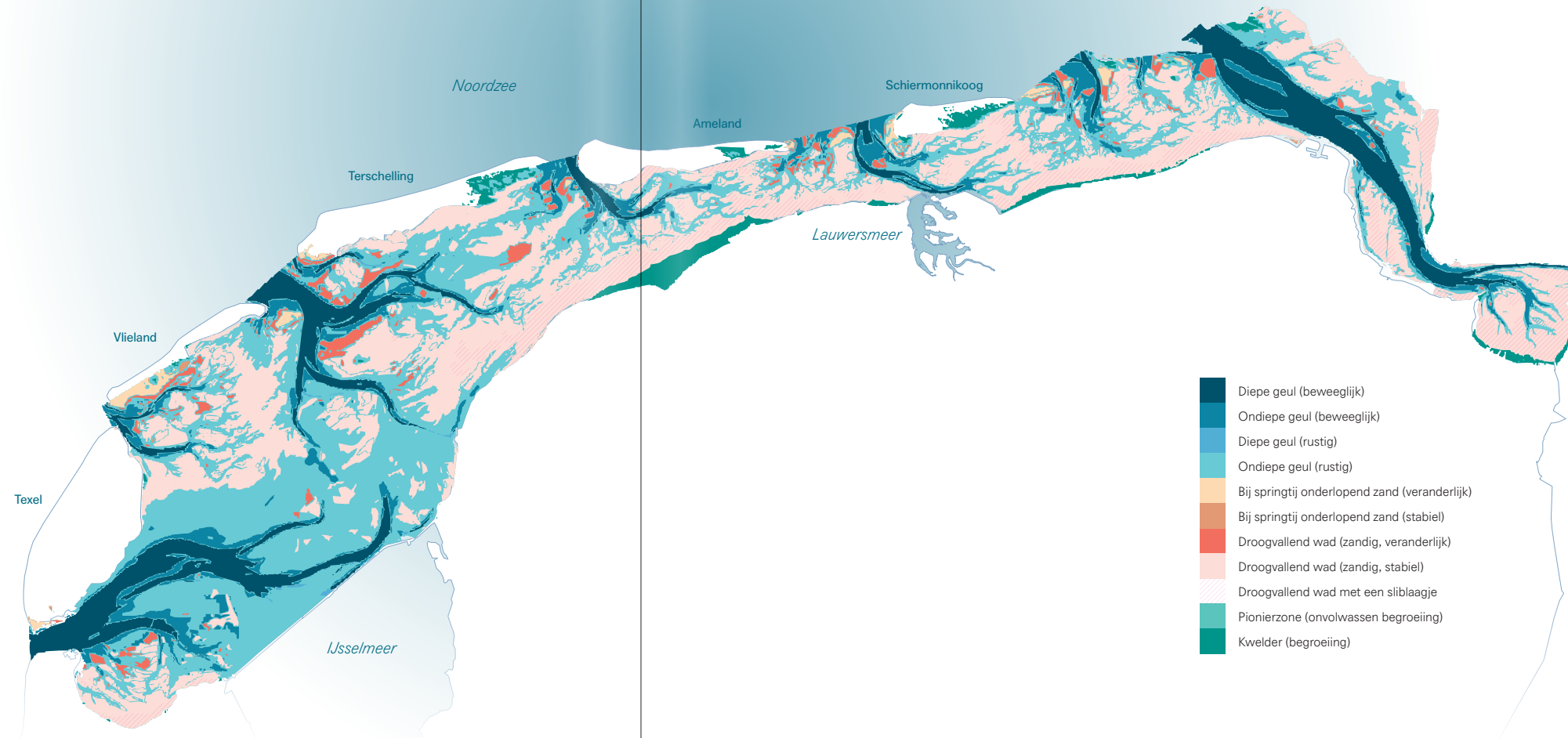
We weten dus niet hoeveel schade de visserij veroorzaakt. Waarom zetten de natuurorganisaties dan toch in op grote aangesloten visserijvrije zones? 'Vegter is een erg bewuste visser', vertelt Wouter van der Heij van de Waddenvereniging aan de telefoon. 'Hij laat zich leiden door wat het gebied hem geeft. Als andere vissers zo zouden denken, is er op allerlei manieren maatwerk mogelijk.' Maar volgens Van der Heij steekt de praktijk anders in elkaar. 'Er is maar een aantal vissers dat zo werkt. De meesten maken van de Waddenzee juist steeds intensiever gebruik: hogere motorvermogens, grotere schepen, meer bemanning.'

De keuze voor grote aaneengesloten delen zonder vissers is daarom deels pragmatisch. 'Controle en handhaving is een ramp op de Waddenzee', zegt Van der Heij. Door een heel gebied af te sluiten, en niet een tiental kleinere gebieden, is het makkelijker te handhaven wanneer er wel vissers in overtreding zijn. Maar Van der Heij vindt het ook verdedigbaar dat er delen van de Waddenzee ongerept blijven, zonder dat daar een concreet natuurdoel achter zit.

Troost begrijpt de wens. 'Kleine postzegeltjes kunnen moeilijk te controleren zijn.' Een groter gebied heeft waarschijnlijk een grotere variatie aan leefgebieden in zich. 'Van sommige van die leefgebieden weten we het belang nog niet, de relaties zijn onduidelijk', vertelt Troost. Zorgen dat je alle elementen van een gebied bewaart, kan daarom een goede keuze zijn.

'IN HET ALGEMEEN IS DE POSITIE VAN DE OVERHEID BEGRIJPELIJK:

hoe eenduidiger het gebied, hoe makkelijker het te beheren is.' Marloes Kraan is sociaal wetenschapper aan Wageningen Universiteit, gespecialiseerd in visserijgemeenschappen en -beleid. 'Het is een

complex dossier, met een relatief klein economisch aandeel. Bovendien heb je op de ministeries wisselende ambtenaren die zich steeds opnieuw moeten inwerken. Vissers zien graag gedetailleerder beleid.'

'We kijken vaak vooral naar de ecologie en economie', zegt Kraan. 'De sociaal-economische consequenties zijn niet zo zichtbaar, die zien we later pas, wanneer er protest komt.' Maar in dorpen als Zoutkamp en Den Helder is de visserij volgens Kraan van groot belang. 'Ook zijn de vissers onze ogen en oren op zee, ze maken de stand van de natuur op dagelijkse basis mee. Gaan er containers overboord, dan weten zij waar die liggen.'

De overheid werkt op dit moment aan een herstelplan voor migrerende soorten. Paling en zalm zwemmen langs in- en uittrekpunten, zoals sluizen, van zout naar

zoet water, en ondervinden daar last van de visserij. 'Een visserijvrije zone hangt daar nu boven de markt', zegt Jaap Vegter. Hij hoopt ook hier op maatwerk. 'Er wordt zoveel gemonitord, dus er is veel mogelijk. We kunnen afspreken dat we op bepaalde plekken in de trekseizoenen niet vissen, of vissen met fuiken die enkel wolhandkrab vangen. Technisch is dat te doen, maar de ambitie om een visserijvrije zone in te stellen is groter. Zo verdwijnt er weer een niche voor de kleinschalige visserij.' Vegter ziet de nieuwe Waddenbeheerautoriteit als een kans op verandering. Hij hoopt dat die regionale kosten-batenanalyses kan eisen voor visserijregelingen. 'Met daarin behalve voor natuuropbrengst ook aandacht voor de langetermijneffecten op sociale cohesie, bedrijvigheid, cultuur en identiteit.' •

Meer lezen over de Waddenzee?

Dat kan! Tjessie Riemersma is dit jaar namelijk onze Waddencorrespondent. We kunnen hem aanstellen dankzij onze samenwerking met de Waddenacademie. Hij houdt zich heel het jaar bezig met de vraag 'Wie is ván de zee?', zowel in de volgende nummers als online. Volg alles van Riemersma via noorderbreedte.nl/rubriek/waddencorrespondent. We zijn ook benieuwd wat jij graag wilt weten over het Wad. Stuur jouw opmerking of vraag naar redactie@noorderbreedte.nl.

In tijden van gedwongen isolement is gezond, simpel én lekker eten een reddingsboei geworden. In de Noord-Italiaanse keuken van chef Ed Ydema in Pingjum ging het daar altijd al over.

Tekst Dorine van den Beukel en Freya Zandstra / Beeld David Vroom

WAD *ALL'ITALIANO*

In de dorpsstraat steekt de eeuwenoude kerktoeren van Friese geeltjes stil af tegen de kale bomen en de koude felblauwe winterlucht met witte wolken. Een rood uithangbord met gouden letters aan de overkant van de straat vertelt dat hier met liefde gekookt wordt. Het logo met drie felroze vissen voor het raam vertelt ons hetzelfde. *Pizza & pasta con amore*. Hier moeten we zijn.

‘Deze tijd helpt je rust te vinden in de wereld dicht bij je.’ Een blik over het kale weidse winterland-schap van Noordwest-Fryslân is genoeg om het eens te zijn met Ed Ydema. De keuken van zijn pizzeria in Pingjum draait op een laag pitje en er is tijd genoeg voor mijmeringen. ‘Ik wandel nu elke dag uren met de hond, hier vlakbij.’

Zijn keuken is het *Wad all'Italiano*: de eenvoudige boerenkeuken van Noordoost-Italië met de ingrediënten van de Waddenzee. Zeekraal, kokkels, lamsoor, mosselen, scheermessen en de mooiste vissen bereid met de filosofie van de eenvoud. ‘Met zo weinig mogelijk dingen iets zo lekker mogelijk maken. Het is niet de kunst van het weglaten. Er hoeft gewoon niets meer bij, het is al af. Het is die tomaat, die je met liefde in je tuin hebt grootgebracht. Dat blaadje basilicum, dat je gekoesterd hebt tot het precies goed is om te plukken.’

Vers van school na een mislukte studiepoging, ging Ydema aan de slag als vloerenlegger bij een Italiaanse marmerspecialist. Tijdens verblijven bij diens familie in Friuli ontsproot een diepe liefde voor de Italiaanse keuken. ‘In Italië ruil je jouw kilo tomaten met de burens voor een levend konijn. Ik stond dan mee te kijken, me te verwonderen hoe ze de groente in de hand boven de pan sneden in ongelijke stukken en hoe het dan toch helemaal goed kwam. Alles draait daar om eten, ook als je met vrienden in een wijnbar bent. Zit je met z’n allen in de *enoteca* en gaat het allemaal wat te hard, dan eet je daar op straat een plak *mussetto*. Dat is een dikke worst, die twaalf uur zachtjes gekookt heeft, waarbij het water drie keer ververs is. De plakken worden dan op straat kort gegrild en geserveerd met scherpe mierikswortel en meiknolletjes uit het zuur. Zo simpel. We waren op Sicilië toen daar *la festa dei funghi* was en we aten daar *porcini* op zijn allerduinst gesneden met een puree van herfstartisjokken, zo onvergetelijk lekker. En iedereen zit even hard te genieten.’

Vorraadkast zee

Voor het merendeel van de benodigdheden komt Ydema niet over de twintig kilometer. ‘Een Italiaan kookt niet met ingrediënten van vijftienhonderd kilometer verderop. Mijn vis komt van de Waddenzee en mijn groenten haal ik bij Jochum, de biologische tuinder in Kimsverd. Dan krijg ik van die heel goede tomaten, die ik even bak op hoog vuur tot ze een donker randje krijgen. Dan doe ik er wat knoflook bij – niet eerder, want dan verbrandt die – en dan blus ik de pan met witte wijn. Daarin wat stukjes vis laten garen, meer heb je echt niet nodig. Het is de liefde voor het eten, die ik daar zo herken. In Nederland eet je om je te vullen, om energie op te doen zodat je weer hard aan het werk kunt. Een Italiaan eet met liefde.’ Aan de andere kant van de zeedijk groeit en zwemt de voorraadkast van zijn keuken. ‘Onze kokkels hier uit de Waddenzee zijn echt helemaal geweldig. Ik zweer het je: tien keer lekkerder dan vongole. Ik kan je zo vijf gerechten met kokkels voorzetten waar je volledig van achteruit gaat lopen. En dan moet je bedenken dat al dat moois geëxporteerd wordt en in vrachtwagens naar Spanje en Portugal gaat. Ik prijs me gelukkig dat ik de vissers en handelaren ken, en zo de mooiste vissen en schelpdieren krijg, maar het is verschrikkelijk zonde dat we er hier niets mee doen. Vraag bij je vishandel om een kilo kokkels: je weet niet wat je proeft. En als die geen kokkels heeft gewoon blijven vragen. Als voldoende mensen dat doen, komt het vanzelf goed.’ Toen zijn jeugdliefde Marjet terugkeerde van een Frans avontuur begon Ed Ydema samen met haar een pizzeria in het pittoreske Pingjum. Vaste klanten van heinde en ver weten hen daar te vinden en culinair recensenten prijzen zijn kookkunsten – tot in de meest recente editie van de gids *Lekker!* aan toe. ‘En langzamerhand zie je dat mensen wat anders gaan eten. Dat ze met een gerust hart een bord schelpjes van het Wad bestellen. Daar geniet ik van. Alleen blijven ze er maar rode wijn bij bestellen. Zelfs als ik hun een prachtige passende witte wijn van het huis aanbied. Want ze drinken nu eenmaal alleen rode wijn, ook bij vis. Zo zonde.’

Ed Ydema

‘EEN ITALIAAN KOOKT NIET MET INGREDIËNTEN VAN VIJFTIENHONDERD KILOMETER VERDEROP’

Knettersers afhalen

Alles wat lokaal kan is lokaal in Pingjum: van de groenten van Jochum, biologische zuivel uit de buurt en vlees van eigen slacht. Maar in een Italiaanse keuken is de basis Italiaans: de olijfolie, de ansjovis, de *ricotta salata* en de prosciutto. ‘Die gerijpte ham kan nu eenmaal alleen in het mediterrane klimaat hangen en drogen voor de specifieke eigen smaak. Het idiote is: de ham komt gewoon uit Nederland. Die wordt in grote, stinkende vrachtwagens naar Parma gebracht en komt dan als prosciutto terug. Zoiets moet verboden worden.’

Het handgeschreven menu op het schoolbord in de hoek van het restaurant beschrijft de gerechten met de ingrediënten in de hoofdrol. Van het Wad komen de schelpdieren en zilte groentes. ‘En de vis?’ Die haalt hij in Harlingen. ‘Ik wil hele vis om te koken, vis die je kunt beetpakken en waarvan je kunt denken: wat zal ik hier eens van maken? Niet van die filetjes die je alleen maar kunt paneren en bakken.’

Zeekraal is zijn lievelingsgroente van het Wad. De knapperige zoute groente uit de buurt moet met beleid geplukt worden. Niet te veel en op de juiste hoogte, anders groeit ze maar heel langzaam weer aan. Ook lamsoor staat vaak op de kaart. Voor bieten, sla, knollen en kolen kan Ydema nog dicht bij huis terecht. Die verbouwt hij zelf, gewoon in een hoekje van de dorpstuin in Pingjum. En van die bietjes bijvoorbeeld kun je een geweldige salade maken met aardappelen, als je ze samen poft in de oven of de houtkachel. Dan verwarm je olijfolie in de pan, knoflook erbij en daarin smelt je wat ansjovis om als dressing bij de gepofte biet en aardappel te doen.

In de keuken draait pizzachef Andreas de bodems op zijn vingertoppen door de lucht. In afwachting van de heropening van het restaurant voorziet hij heel Noordwest-Fryslân van de lekkerste afhaalpizza's. De zon schijnt over de hoge stapel pizzadozen en de flessen wijn die klaarstaan voor de afhaalklanten. Die knetterverse poon en zeebaars in de koeling halen dan nu wel niet als pronkstukje het bord van de gasten, dat betekent niet dat er niet van genoten gaat worden. De poon gaat op de pizza. Staat niet op de

kaart, maar de vaste klanten weten dat ze iets lekkers kunnen verwachten. En de zeebaars gaat op de barbecue in de achtertuin, want er gaat niets boven barbecuen in de winter, heeft Ydema ontdekt.

Tijd om te gaan. We vertellen dat ook onze dorpstuin pas nog een laatste oogst bietjes heeft geleverd. Heb je goede olijfolie? We knikken ja. Maar heb je wel goede ansjovis? Die hebben we niet. Uit de keuken verschijnt een plastic pot met een prachtig nostalgisch label. Deze moet je hebben. Het deksel gaat krakend open en opeengepakte zoute visjes verdwijnen voorzichtig in een plastic zakje.

De zon schijnt nog steeds. We rijden terug door het kale weidse winterlandschap van Noordwest-Fryslân met een zakje zoute ansjovis op schoot. Rond om ons ligt de zwarte klei klaar voor het komend aardappelseizoen. Liefde, aandacht en tijd, dat is alles wat je nodig hebt. En een beetje Pingjum in je koelkast. •

Pizzachef Andreas

‘Wij zijn meiden, hè’, verklaart Janneke Kuiper (29) de knalroze kaft van het boek dat ze schreef met Heleen van Wijk. *Plastic bedankt!* gaat over de mooie en mindere kanten van dat o zo handige materiaal. Van Wijk (28) heeft als businessmanager circulaire economie bij Groningen Seaports veel met plastic soep te maken. Maar Kuiper? Hoe kwam het plastic op het pad van de mede-eigenaar van uitzendbureau Snel in Uithuizermeeden? Het begon in 2019. Snel en Groningen Seaports organiseerden samen vanwege World Clean Up Day een schoonmaakactie bij de Eemshaven. Nu zijn Kuiper en Van Wijk

allebei niet van de halve maatregelen. Daarom richtten zij na die eerste keer – met Kuipers zus Ineke – de Northern Netherlands Plastic Foundation (NNPF) op. Daarmee willen zij meer schoonmaakacties houden, regionale afvalrecycling-initiatieven samenbrengen en les over plastic geven op scholen. Kuiper: ‘Toen Heleen en ik op een avond aan de statuten van de NNPF werkten, zeiden we tegen elkaar: we kunnen ook wel een boek maken.’ *Plastic bedankt!* brachten ze afgelopen december in eigen beheer uit. Het vertelt de ontstaansgeschiedenis van plastic en aanverwante kunststoffen. Van de uitvinding

van bakeliet, aan het begin van de twintigste eeuw, van pvc, nylon, piepschuim en zo verder. Wat kon je er veel van maken om het leven te veraangename! Rietjes, party’s, Tupperware-bakjes, Lego, injectiespuiten, tassen. Dat kon natuurlijk niet eeuwig blijven duren. Kuiper en Van Wijk schetsen in deel twee van hun boek een heleboel initiatieven om de planeet te redden van de ondergang. Noord-Nederland blaast een aardig partijtje mee. De populaire Dopper-fles bijvoorbeeld komt uit Emmen. De Eemshaven is het toneel van veel duurzaamheidsacties. En het bedrijf Bollegraaf Recycling in Appingedam bestaat zestig jaar!

Plastic bedankt!

Tekst Ellis Ellenbroek / Beeld Sebastiaan Rodenhuis

De auteurs geven ook tips. Koop duurzame schuursponsjes, organiseer eens een kledingruil, lever piepschuim in bij een afvalbrengstation, gebruik een microplasticvezelfilter voor je wasmachine, want synthetische kleding zit vol met microplasticvezels. *Donderdúfkes*, noemen de Groningse schrijvers ze. Hun toon is licht. Bewust. Doffe ellende natuurlijk, die plastic soep, maar door de boodschap met humor op te dienen, hopen ze meer mensen te bereiken. Via haar uitzendbureau ontmoet Kuiper veel mensen die hun schouders ophalen over klimaat-

veranderingen. Collega’s, klanten, ondernemers die ‘niet heel slecht zijn of zo’, maar die om zich heen groen gras zien, een blauwe hemel, en die frisse zeelucht inademen. ‘Zij zien het probleem niet. Begrijpen het niet als Europa ineens met aangescherpte regels komt. Ze zeggen: Wat moeten wij ermee? Hoezo? Doe even normaal! Dat is de tendens hier.’ Je hoeft heus niet je hele leven om te gooien, volgens Kuiper. ‘Maar wees je bewust van wat er gaande is. We moeten er met zijn allen wat aan doen.’ Vind de groene doener in jezelf. Kuiper steekt ook zelf geregeld de handen uit de mouwen. In de stad Groningen

waar ze woont, raapt ze zomers met een vriendin zwerfvuil, soms zelfs behoorlijk ver van huis. En pas nog is ze met handschoenen aan en een grijper in de weer geweest bij het UMCG: achteloos weggesmeten mondkapjes verzamelen. Ze doet wat ze kan. Maar zij is zeker niet perfect: ‘Ik ga mezelf niet op een voetstuk plaatsen, helemaal niet.’ Ze trekt aan haar streeptrui. ‘Ik draag hem tien jaar, maar deze komt wel uit China, waarschijnlijk niet gemaakt onder de beste omstandigheden.’ •

Plastic bedankt!

€ 14,95 Te bestellen via aboutmidori.com

MAAK WESTERWOLDE WOEST AANTREKKELIJK

Westerwolde is er de laatste 25 jaar zeker op vooruitgegaan. Maar klaar voor de toekomst is het nog lang niet, betoogt lector transformatie Rob Roggema.

Het bekoorlijke landschap dat ik vanochtend zag, bestaat ongetwijfeld uit ongeveer twintig tot dertig boerderijen. Miller bezit dit veld, Locke dat ginds en Manning het bos erachter. Maar geen van hen is eigenaar van het landschap. De horizon heeft een eigenschap die niemand heeft behalve diegene die alle delen kan integreren...

R.W. Emerson

In de geest van Emerson vragen we voor deze rubriek experts, kunstenaars of ervaringsdeskundigen ons mee te nemen naar hun droomlandschap van de toekomst. In deze aflevering schetst Rob Roggema een wild plan voor Westerwolde.

Tekst Rob Roggema / Beeld Marieke Kijk in de Vegte

Op weg naar haar grootmoeder verdwijnt Roodkapje door een list van de Grote Boze Wolf met haar grootmoeder in diens buik. Die wolf is een aardig wezen dat zich onverwacht ontpopt tot een wrede realiteit. Het Westerwoldse landschap is als Roodkapje. Het laat zich nietsvermoedend om de tuin leiden door gezapigheid. Ook kan het plotseling overvallen worden door de hevigste problemen, zoals het failliet van de landbouw, het verdwijnen van de natuur en onwaarschijnlijke veranderingen in het klimaat, die voor uitdroging, hitte en overstromingen zorgen. Wat te doen? Moet Roodkapje blijven geloven in goedbedoelde geloften van uniformiteit?

Hoe kan het toch zijn dat we in Nederland de schoonheid van het landschap vaak afmeten aan elders? Zo wordt Limburg gezien als een stukje Ardennen, of beter nog het Zwitserland van Nederland. En is Westerwolde een mooi stukje Drenthe in Groningen. Dit conformisme aan andere plekken kan ons in de toekomst nog weleens parten gaan spelen. Want door net zo te willen zijn als het ergens anders is, worden we natuurlijk niet echt onderscheidend. En dat leidt af van de unieke kwaliteiten ter plekke. In een tijd waarin

er veel verandert, is het des te belangrijker de uniciteit te gebruiken bij het nadenken over de toekomst. Dit is van belang voor de positionering van de regio in marketingtermen, maar wezenlijker is nog wel om de kwetsbaarheden en potenties van het landschap in te zetten voor het behouden van de leefbaarheid in het gebied.

Is Westerwolde er klaar voor? Voor een toekomst waarin onze voedselvoorziening onder grote druk komt te staan door epidemieën die zich wereldwijd verspreiden en de vraag zullen doen rijzen of we ons voedsel nog wel over de wereld moeten slepen? Terwijl tegelijkertijd droogterecords worden verbroken en temperaturen blijven stijgen, waardoor het steeds moeilijker wordt om grootschalig landbouw te plegen? En zal dan natuur-inclusieve landbouw de oplossing bieden, net als in de rest van Nederland? *De Landschapsbiografie van Westerwolde*, die later in 2021 verschijnt, biedt vast een prettige beschrijving van de ontwikkelingen in het Westerwoldse landschap, maar zal hopelijk ook een knipoog naar een tot de verbeelding sprekende toekomst bevatten. En dan zal blijken dat het landschap nooit 'af' is, nooit af kan zijn of zal worden.

- **Durf visionair te zijn:** laat landbouw toe in natuurgebieden
Geef Westerwolde een eigenzinnige toekomst; ook toeristen houden van 'wild'
Natuurherstel is mooi en nuttig maar niet genoeg om grote droogte en zeespiegelstijging op te vangen

Is de hermeandering van de Ruiten Aa de voltooiing van de landschapelijke transformatie die nodig was nadat ons landschap in de tweede helft van de twintigste eeuw overall was rechtgetrokken? In de afgelopen 25 jaar is er in Westerwolde hard gewerkt aan natuurherstel. Is dat in 2021 nu dan klaar? Niet als we bedenken dat in diezelfde 25 jaar het aantal soorten met circa 68 procent is afgenomen. Niet allemaal in Westerwolde, maar toch. Zou de afronding van natuurherstel niet het startsein moeten zijn voor een nieuwe groei van de natuur? Of blijft het bij de vrolijk slingerende beek? Net als in de rest van Nederland. Onderscheidt Westerwolde zich daarmee van Ruimte voor de Rivier, dat internationale bezoekers trekt naar de groene rivier bij Nijmegen, of de nieuwe Biesbosch? Of is daar meer voor nodig?

Ja, daar is meer voor nodig. Natuur-inclusiviteit is uitstekend, hermeandering prachtig, maar daarmee wordt geen onderscheid gemaakt, wordt de uniciteit niet benut en, wellicht het allerbelangrijkste, worden toekomstige problemen onderschat. Als we de afgelopen zomers eens als uitgangspunt nemen voor de droge akkers van de toekomst, als we de zeespiegel niet zien stijgen met decimeters maar met meters, en als we de biodiversiteit zien teruglopen met meer dan zeventig procent ten opzichte van de jaren zeventig, dan wordt duidelijk dat de noodzakelijke beleidswijzigingen van het nu voor de verdere toekomst weleens ontoereikend kunnen blijken.

De vraag is of er hier een visionaire uitweg is te vinden die uniciteit paart aan aantrekkelijkheid, leefbaarheid en toekomstbestendigheid. Die Westerwolde op de wereldkaart kan zetten. Verder gaat dan meer van hetzelfde, zich spiegelen aan Drenthe. Er is een aantal ingrediënten voorhanden dat kansen biedt. Zo ligt Westerwolde ongeveer het verst weg van de Randstad, is de stedelijkheid van de *smart city* er ver te zoeken, en juist dat is woest aantrekkelijk voor de verwerende stedeling. Als we dit gegeven nu eens leitmotiv maken voor verandering, dan krijgen de werkgelegenheid, de landbouw en de natuur ineens kleur op de wangen.

De natuur bijvoorbeeld mag ineens vrijelijk haar gang gaan. Met nieuwe open verbindingen tussen Aa en Zee, zoals voorgesteld door de idee-groep met dezelfde poëtische naam, krijgt de dynamische Dollard ruimte terug en dringt hij tot diep in het landschap door, terwijl de oude vlechtende beeksystemen een onbegaanbaar veengebied doen ontstaan. De meanderende beken raken bebost en er ontstaat een ondoordringbaar woud. De wilde dieren maken het extra spannend en Westerwolde wordt wilder dan de Veluwe ooit kan worden.

Genoeg verdienmodellen

Als we de natuur alle ruimte geven, krijgt de landbouw ook een heel ander karakter. In plaats van natuur-inclusieve landbouw ontstaat er een landbouw-inclusieve natuur. Het voedsel kan worden geplukt, geschoten en gehaald in woud, veen of overstromingsvlakte. In het woud leeft het wild, in het veen plukken we fruit en de vlakte biedt zilte groenten en fruits de mer. De prijs voor kwaliteit, smaak en een bijzonder verhaal is hoger dan voor graan, biet en aardappel, en dat verschaft de natuurboer een mooie, economisch rijke toekomst. En niet alleen de boer houdt inkomen, er liggen nieuwe kansen voor een toeristische trekpleister die zich kan meten met Serengeti, Uyuni en Kruger. Dat klinkt bizar, maar als Sellingen de uitvalsbasis wordt voor meerdaagse trekkings, 4wd-expedities en kanotochten, dan wordt al snel duidelijk dat hier geld te verdienen valt met het aanbieden van unieke WildWesterWolde-ervaringen, luxueuze lodge-concepten en culinaire verwennerijen.

De ruimte geven aan natuurlijke processen is natuurlijk goed voor de natuur, maar een beetje eigenbelang kan ook geen kwaad. Er kan dus geld mee verdiend worden, en bovenal ontstaat er een landschap dat weet om te gaan met plotse veranderingen. Of het nu een onverwachte overstroming is, een langdurige droogte of hittegolf, of een hevige plensbui – de veerkracht van de natuur is oneindig veel groter dan we die als mens ooit kunnen maken. Daardoor is Westerwolde bestendig en kunnen de Westers wolders er veilig en voor altijd blijven wonen. Bovendien is Westerwolde niet langer een afgeleide van Drenthe, maar zal de Veluwe zich gaan manifesteren als een mooi stukje Westerwolde in het hart van Nederland.

Door net zo te willen zijn als het ergens anders is, kunnen we ons niet onderscheiden

De toekomst is per definitie onvoorspelbaar en nog niet eerder voorgekomen. Is het daarom zo onzinnig te dromen over een toekomst die anders is dan het verleden, anders dan een toekomst die zich laat voorspellen door een optelsom van al het huidige beleid? We zullen moeten leren dat de controle over de natuur willen hebben langzaam overgaat in het leren omgaan met veranderingen die de natuur zelf reguleert. Wanneer daaruit nieuwe mogelijkheden komen, moeten we die niet dwarsbomen maar omarmen. Ook als dit betekent dat de piketpalen van het beleid op een andere plaats komen te staan dan we gewend zijn. We zullen onze bestuurlijke schuwheid moeten afwerpen en niet te bang moeten zijn voor de Boze Wolf. Die immers legt het loodje dankzij een moedige jager die zijn buik opensnijdt en zowel grootmoeder als Roodkapje redt. De wolf eindigt in een diepe put doordat zijn maag gevuld met stenen te zwaar is en hij bij het drinken in de diepte verdwijnt. Fijn om te weten dat het zoeken naar nieuwe wegen uiteindelijk een veilige keuze blijkt. •

Ja, er is echt een (kleine) trek uit de stad gaande. Corona helpt.

De geruchten waren het afgelopen coronajaar hardnekkig: er is een trek uit de stad gaande. Doordat mensen gedwongen thuis werken, ontwaakt in hen het verlangen om buiten te wonen.

Waarom ook niet, nu het steeds geaccepteerder wordt om niet alle dagen op kantoor te zijn?

De onderzoeksafdeling van de Rabobank die de vinger aan de pols houdt van de huizenmarkt, temperde al snel de verwachtingen. Het feit dat meer mensen op funda huizen zoeken buiten de stad, betekent niet dat ze ook vertrekken.

En toch. Doordat meer ontwikkelingen elkaar kruisen, kan de balans in elk geval gaan verschuiven. Ten eerste is de huizenmarkt met name in de steden oververhit, onder meer door de historisch lage rente. Ten tweede zorgt het coronavirus ervoor dat mensen ongewoon veel thuiswerken. Tot slot neemt de woningnood toe. Momenteel ontbreekt het aan ruim 330 duizend huizen, blijkt uit onderzoek. Dat tekort komt niet doordat er zoveel Nederlandse kinderen geboren worden. Het komt vooral door arbeidsmigranten en andere expats aan de ene kant, en de vergrijzende bevolking aan de andere kant. Oudere Nederlanders houden vaak gezinswoningen bezet.

Flinke krimp?

De komende jaren groeit het aantal inwoners in Nederland door tot negentien miljoen mensen. Maar de bevolkingsgroei concentreert zich naar verwachting de komende dertig jaar louter in de Randstad, Noord-Brabant, Overijssel en Gelderland. Ondanks die drukte en het woninggebrek leek het juist rustig te worden in Noord-Nederland. Zo heeft Noordoost-Friesland het etiket 'krimpregio' opgeplakt gekregen. Getuige de krimpprognoses die het Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Bureau voor de Statistiek in 2019 opstelden, loopt vooral in Groningen het inwoneraantal rap af de komende dertig jaar. De provincie bevat drie van de negen officiële krimpregio's van Nederland: het Hogeland, de Eemsdelta en Oost-Groningen.

COVID REDT

KRIMPREGIO'S

Tekst Jurgen Tiekstra / Beeld Tom Tieman

Neem de volgende cijfers: Ten Boer (min 23 procent), De Marne (min 18 procent), Eemsmond (min 19 procent), Delfzijl (min 35 procent), Loppersum (min 32 procent), Appingedam (min 22 procent), Winsum (min 19 procent) en Westerwolde (min 12 procent). In de voormalige gemeentes Winsum, Eemsmond, Loppersum en Delfzijl slinkt de werkende bevolking met duizenden mensen. Groningen heeft daarbij niet de instroom van koopkrachtige senioren uit de Randstad, zoals Drenthe die wel jaarlijks heeft. De trend heet niet voor niets 'drentenieren'.

Kentering?

Toch lijkt er een tegenbeweging gaande in het Noorden, ook in Groningen. In elk geval een tijdelijke. Hypotheekverstrekker De Hypotheker kwam in januari met cijfers over 2020. Ten opzichte van 2019 piekte het aantal leningen voor woningen buiten de Randstad. Ook in het Noorden schoot het omhoog: in Groningen (met 35 procent), Friesland (16 procent) en Drenthe (31 procent). Uitschieters zijn de stad Groningen, Stadskanaal, Assen en Emmen.

Still uit de documentaire *Weg uit de stad*.

Jouke en Liz kochten (met crowdfunding) de biologisch-dynamische Eemstuin in Uithuizermeeden. Hun dochter Lea wordt er rustig van als Jouke haar in een doek over het erf draagt. Hond Joop houdt ook wel van zo'n erfschouw.

Ook opvallend: op huizenwebsite funda bestond in het laatste kwartaal van 2020 de topdrie van meest bekeken regio's uit de stad Groningen, Grootegast en omstreken, en Noord-Drenthe. De stad Groningen was het hele jaar dé bezienswaardigheid, en de grootste stijgers waren de regio's Grootegast, Slochteren, Noordoost-Groningen en Zuid- en Oost-Friesland. De enige andere stijgende funda-regio's in 2020 waren Den Helder/Texel en de Kop van Overijssel.

Wat zegt de praktijk áchter die cijfers? 'We merken gewoon dat heel veel mensen uit de Randstad hiernaartoe komen', vertelt Arjan Merkus van De Jong Verhuizingen in de Zuidwesthoek van Friesland. 'Mensen zijn de Randstad zat. Ze willen de rust en de ruimte, en kunnen hier meer krijgen dan in de Randstad. Door corona is dat echt sterker geworden.'

Wat merkt James Stenekes, 23 jaar makelaar in de provincie Groningen? 'Veel', zegt hij. 'We merken het al anderhalf tot twee jaar. De stad is qua prijzen natuurlijk behoorlijk overspannen. Daardoor zie je die trek uit de stad, eerst naar de grotere plaatsen: Zuidhorn, Bedum, Winsum, Leek. Dat is de forensenkring rond de stad. Maar sinds dezelfde periode zien we ook een grote trek van de Randstad naarbuitentoe, met name naar de wat kleinere plaatsen in het Groningse. Ik sprak vorige week met een collega in Westerwolde; die had precies hetzelfde. Aanstaaende pensionado's uit de Randstad kopen daar kleine boerderijen en arbeiderswoninkjes. Ze kopen hier ook in Kloosterburen en Ulrum, in de buurt van het Lauwersmeergebied. Op het moment dat de coronacrisis losbarstte, kwamen er ook gezinnen uit de Randstad. Logisch, als je drie-hoog-achter met je kinderen zit, heb je het niet fijn tijdens corona. Kijk naar Ulrum: twee jaar geleden stond letterlijk de helft van het dorp te koop, veertig woningen. Nu gaat het om vijf panden. Wacht, nu staan er nog vier. Ik heb er net eentje verkocht.'

In de huizenmarkt zit wel een golfbeweging. In de jaren voor de economische crisis van 2008, toen de huizenprijzen ook hoog waren, zag Stenekes een vergelijkbare trek de provincie in. Maar nu is de schaarste extremer. 'Dat komt ook doordat de rente zo verschrikkelijk laag is. Daar komt bij dat er op dit moment veel kleine beleggers op pad zijn: zzp'ers die spaargeld hebben en bij de bank geen rente krijgen. Die mensen investeren in onroerend goed, in de prijsklasse tot ongeveer 180 duizend euro. Zij drukken de starters eruit. Bij panden in die prijscategorie heb ik per keer zeker acht, negen mensen die erin willen beleggen. Je moet natuurlijk ergens je pensioen mee opbouwen.'

Nieuw elan?

Filmmaker Tom Tieman rondt net zijn documentaire *Weg uit de Stad* af, waarin hij met collega Saskia Jeulink twee dertigersstellen volgt die de stad de rug hebben toegekeerd en zich in Uithuizermeeden en in Borgercompagnie hebben gevestigd. Het eerste stel heeft een biodynamische tuinderij overgenomen, het tweede wil een cultuurcentrum beginnen in een oude dorpsschool. Beide stellen belichamen een vaker voorkomend type stadverlater: de ondernemende persoon die diep in de provincie de ruimte en de betaalbaarheid vindt om zijn droom te verwezenlijken.

Tieman zelf heeft zich in Ezinge gevestigd. Hij merkt ook dat de belangstelling voor het Noorden groeit. 'Staat hier in mijn eigen dorpje een huis te koop, dan is dat binnen één of twee weken weg, zelfs het grootste slooppand. Toen ik hier net kwam, stonden huizen jaren te koop. De krimp blijft, dat gaat deze trend niet doorbreken. De vraag is: is die krimp echt zo erg? Er wordt vaak een spookbeeld gecreëerd: dat hele dorpen leeg komen te staan, dat geen kip er meer woont. Volgens mij valt het wel mee. Ik merk dat er weer een soort elan komt.' •

Stadverlaters en pensionado's uit de Randstad kopen kleine boerderijen en arbeiderswoninkjes

Links: Anna en Andor vestigden zich in de vroegere basisschool van Borgercompagnie. Ze willen er een multifunctioneel centrum van maken. De overbuurvrouw komt kennismaken terwijl Anna met haar twee kinderen de geneugten van een eigen zandbak geniet.

Boven: Jouke oogst prei. Voor de documentaire volgden Tom Tieman en Saskia Jeuling stadverlaters gedurende enkele jaren. De film komt deze zomer uit.

Geef ons een plan

Participatie in corona-tijd is lastig.
Raakt burgerbetrokkenheid in het slop?

Tekst Bert Nijmeijer / Beeld Harry Cock

We hebben een *meet-up* via Teams, Kees de Graaf en Dirk Moes van de burgerparticipatiegroep Tynaarlo Goed Gehoord en ik. Maar op het afgesproken tijdstip gebeurt er op Teams niets. De telefoon gaat, een FaceTime-oproep, en in een pop-upvenster op mijn computerscherm komt De Graaf in beeld. 'Ik krijg de voicemail van Dirk', zegt hij. 'Ik zie dat Dirk aan de lijn is. Dirk, ben jij er ook? Kan ik Dirk via FaceTime handmatig toevoegen?'

Intussen belt Dirk Moes en zie ik De Graaf op de computer en Moes op de telefoon, en mezelf twee keer, vanuit twee perspectieven. 'Ik zie Kees niet,' zegt Moes, 'maar ik hoor hem wel. Kan ik Kees uitnodigen op de computer? Dat vind ik fijner.'

'In het proces van democratische vernieuwing en het streven naar een participatieve democratie', ontbreekt sinds corona de 'fysiek-ruimtelijke dimensie', schrijft een medewerker van het ministerie van BZK op de online Kennisbank Openbaar Bestuur. Dat democratische gesprek vindt gewoonlijk plaats 'op een plek (een raadszaal, een wijkcentrum, een sportzaal) met mensen die elkaar kunnen zien' – alleen al wie waar staat, bepaalt hoe het gesprek verloopt. De Graaf en Moes hadden zodoende een gunstiger periode voor hun burgerinitiatief kunnen kiezen. Maar de nood is hoog. Want mooie woorden en goede bedoelingen ten spijt, zo zeggen ze, komt in de gemeente Tynaarlo (Eelde, Vries en Zuidlaren, onder andere) het voornemen om de inwoners meer bij de besluitvorming te betrekken niet van de grond. Een burgerpanel en een participatieplatform zijn vastgelopen en bij het project Eelde Hoofdweg heeft het gemeentebestuur bewonerswensen naast zich neergelegd.

PARTICIPATIE MOET BINNEN DE GEMEENTELIJKE KADERS BLIJVEN

De burgergroep van Moes en De Graaf ('vijf actieve heren, een fanbase van dertig personen') ambieert een rol op elke sport van de 'participatieladder': informeren, raadplegen, adviseren, coproduceren, meebeslissen (de overtreffende zesde trap is zelfbesturen). Boven aan de ladder is de overheid niet meer dan één van de partners, naast bedrijven, instellingen en burgers, die beleid helpen vormgeven. In de ideale situatie participeert niet de burger in besluitvorming van de overheid, maar gaat het andersom. Dan faciliteert de overheid de uitvoering van burgerplannen.

Tynaarlo Goed Gehoord (Tynaarlo wordt nu niet goed gehoord, kun je uit de naam afleiden) wil inwoners en organisaties betrekken bij alle onderwerpen 'die aan hun leven of functioneren in deze gemeente raken'. De participatie-onderwerpen zijn *levensbreed*: het sociale domein (zoals werk, zorg, jeugd), de inrichting van de openbare ruimte, het ontwerp van gebouwen en gemeentelijke dienstverlening (onder andere de milieudienst). De Graaf was gemeenteraadslid voor de PvdA, Moes, veranderkundige van beroep, was drijvende kracht achter een eerder Platform Burgerparticipatie. Maar het in 2019 aangetreden college van B&W is niet zo happig op burgerbemoediging, zeggen ze, als de *meet-up* ten slotte is gerealiseerd. Er zijn nieuwe wethouders gekomen. 'De één weet van toeten, de ander van blazen', zegt Moes. De participatie in Tynaarlo, waar zo voortvarend mee was begonnen, is in het slop geraakt.

Gemeentes doen van alles om inwoners bij de besluitvorming te betrekken. Ze zorgen voor wijkteams en wijkraden. Wijk- en dorpsregisseurs hebben hun thermometers in de samenleving. Er zijn burgerfora, burgertoppen, burgerparlementen, burgerpanels en schaduwcolleges. De volgend jaar in te voeren Omgevingswet maakt participatie bij veel ingrepen in de openbare ruimte een wettelijke verplichting. Alles om de veronderstelde kloof tussen burger en politiek te dichten.

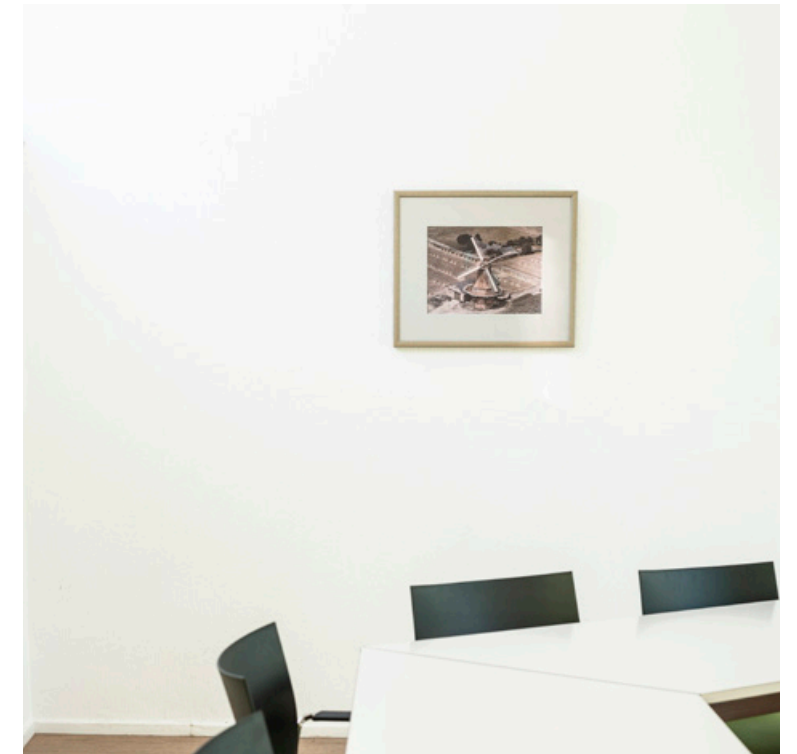
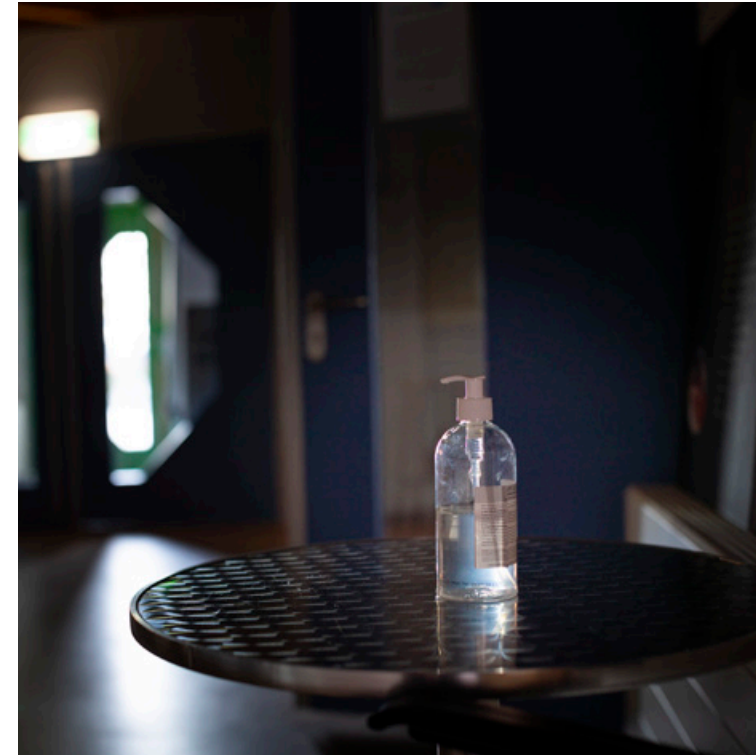
Maar sinds maart vorig jaar zit iedereen thuis, burgers en ambtenaren. Hoe moet dat nou, nu het 'democratische gesprek' voornamelijk via computerschermen plaatsvindt? Nu overheid en burger elkaar voornamelijk ontmoeten op of langs de digitale snelweg, als ze elkaar daar niet voorbijrijden?

Op z'n gat

In december, terwijl het land op slot zat, was er een online bijeenkomst van Drentse dorpscontactambtenaren en 'gebiedsregisseurs', georganiseerd door de Brede Overleggroep Kleine Dorpen Drenthe (met de onmogelijke afkorting BOKD).

Een aanwezige dorpscontactambtenaar uit de gemeente Midden-Drenthe (Beilen en omstreken) bemerkt soms participatiemoedigheid bij de inwoners, zegt hij, waardoor de gemeente inmiddels terugkomt van haar aanvankelijke participatieopzet om 'te beginnen met nul' ('zeg het maar, wat kunnen wij voor u doen?'). 'Burgers zeiden: Maar de gemeente heeft helemaal niets bedacht.'

Door corona leeg blijvende inspraaklocaties, in willekeurige volgorde: Grand Café Centraal, Tynaarlo; Grand Café en zalencentrum Onder de Linden, Vries; dorpshuis 't Hoalerhoes, Hooghalen; wijkcentrum Brinkenhoes, Emmen; dorpshuis 't Hoefjzer, Bargeres

Dat is ook de ervaring van een woordvoerder van de gemeente Midden-Drenthe. 'Inwoners zeggen: kom maar met een plan, dan gaan wij er wel wat van vinden.' Met de voorgenomen aanpak van het centrum wilde de gemeente bij een nulpunt beginnen. 'We vroegen: wat vinden jullie belangrijk? Maar veel mensen zeiden: waar is het plan dan? Als er helemaal geen sturing is, vinden ze dat ingewikkeld.'

Het ene onderwerp leent zich beter voor inwonersparticipatie dan het andere, zegt de woordvoerder. Op het gebied van duurzaamheid komen mensen met prima ideeën. Maar bij onderwerpen zoals infrastructuur spelen vaak tegenstrijdige belangen. 'Mensen vinden hun achtertuin belangrijk. Maar je kunt niet altijd alleen rekening houden met omwonenden.'

Mensen hebben iets tastbaars nodig, meent Lia Wilpshaar, gebiedscoördinator in de Emmer stadswijk Bargeres. 'Iets visueel, dat ze zien: o, dát is mogelijk, dát is wat ze bedoelen.' Helemaal 'van onderop' beginnen, blanco, levert niet veel op, is de ervaring. Je krijgt plannetjes die al lang zijn bedacht. Zoals Kees de Graaf en Dirk Moes uit Tynaarlo zeggen: dan wordt het wiel steeds opnieuw uitgevonden.

Legitiem

Wethouder Pepijn Vemer van Tynaarlo wil graag benadrukken dat de gemeente inwonersparticipatie serieus neemt, in weerwil van wat Kees de Graaf en Dirk Moes beweren. Tynaarlo trok het vastgelopen centrumplan voor Zuidlaren vlot na grootschalige inwonersavonden. Op bewonersinitiatief kwamen er speelvoorzieningen en moestuinen in het dorp Tynaarlo. De buurt had veel inspraak in het woningbouwplan Vries-Zuid.

Wel geeft de gemeente de grenzen van de burgerinvloed duidelijk aan, zegt Vemer. Vaststaat: 'In Vries-Zuid komt een woonwijk, punt, met zoveel woningen, punt. Inwoners kunnen niet zeggen: wij willen geen wijk. Dat valt buiten de kaders.'

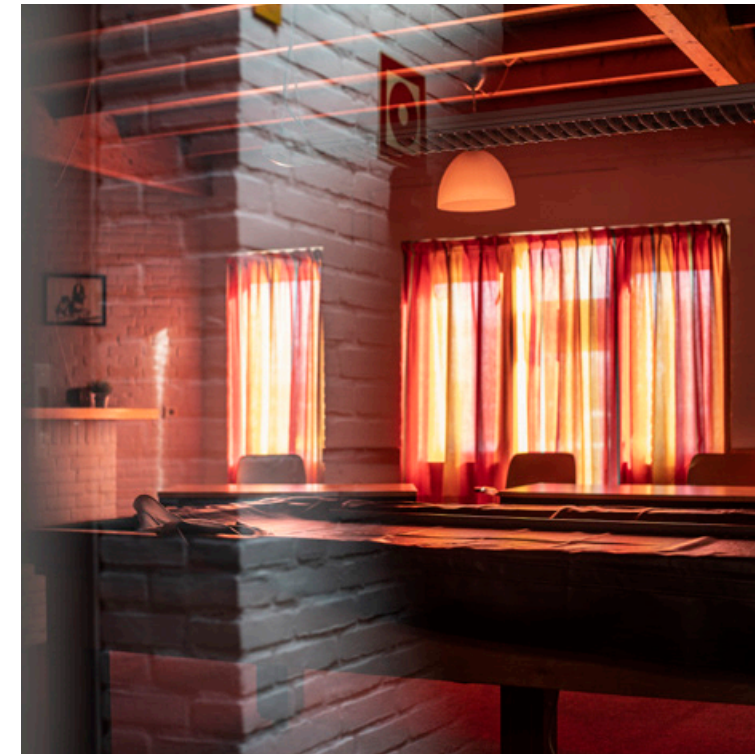
De wethouder vindt 'het helemaal niet erg als er geen inwonersparticipatie is. We doen een beroep op de inwoners als dat een plan verbetert. Participatie is geen doel op zich. Het beleid van de gemeente is legitiem van zichzelf. De opzet is niet dat iedereen overal over hoeft mee te praten. Participatie moet het proces verrijken.'

Moes: 'In verkiezingstijd is het inwoners voor en inwoners na, maar in de praktijk komt er bar weinig van terecht.' Tynaarlo moet worden gehoord vóór er plannen zijn, zegt hij, participatie is geen confetti bij voldongen feiten. Hoe zit het met de democratische legitimatie van Moes' en De Graafs bemoeienis? Moes: 'Wij willen niet bepalen wat er in Tynaarlo gebeurt. We vinden dat het gesprek slecht loopt, en daar ergeren we ons kapot aan. We willen de besluitvorming niet overnemen, zijn geen pseudo-gemeenteraad. Wij zijn de brug, niet wat er overheen gaat.' •

PREMIUM

Lees het uitgebreide verhaal over burgerparticipatie van Bert Nijmeijer op onze website. Met daarbij ook nog meer lege vergaderzalen zoals vastgelegd door Harry Cock.

Dekema State *revisited*

Lenneke Berkhout schreef voor Noorderbreedte een serie van vier verhalen over Dekema State Jelsum, op basis van de gelijknamige biografie van het landgoed door Yme Kuiper en Sjoerd Cuperus.

Wanneer je in de trein tussen Heerenveen en Leeuwarden naar buiten kijkt, zie je vlak na station Heerenveen aan de rechterkant een waterkanaal lopen, de Heeresloot (Hearresleat). Dit kanaal is gegraven in het midden van de zestiende eeuw in opdracht van Pieter Dekema, een Friese edelman en de eigenaar van Dekema State te Jelsum. Hij was in 1551 één van de drie oprichters van de succesvolle Schoterlandsche Veencompagnie, de oudste NV van Nederland. Met zijn Utrechtse zakenpartners Johan van Cuyk en Floris Foeyt kocht Dekema veengrond aan. Om het veen te winnen en transporteren waren waterwegen nodig. Vandaar die Heeresloot. Eind 1555 voer de eerste schuit, beladen met turf voor de armen, naar Leeuwarden.

Het relaas van Pieter Dekema en zijn Veencompagnie is één van de vele kleurrijke verhalen die Lenneke Berkhout exclusief voor Noorderbreedte-leden schreef. Zij is historicus en promoveerde in 2020 op *Hoveniers van Oranje*, een studie naar de tuinen van prinses en prinsessen. Voor de serie van vier verhalen over Dekema State baseerde zij zich op het vorig jaar verschenen, zevenhonderd pagina's dikke boek *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed*.

Je zou het boek een monografie over de geschiedenis van Dekema State kunnen noemen, maar dat doet deze studie geen recht. De auteurs, Yme Kuiper en Sjoerd Cuperus, zijn erin geslaagd om met grote kennis van zaken, inlevingsvermogen en een dosis humor de fascinerende geschiedenis van de state en haar bewoners te vertellen tegen de achtergrond van de Friese en Nederlandse geschiedenis.

Er blijken namelijk vele lijnen vanuit Dekema State te lopen naar belangrijke episoden en personen uit de 'grote geschiedenis'. Door de eeuwen heen ervaren we die geschiedenis van binnenuit, via de belevenissen van de bewoners en eigenaren en met veel smaakmakende details. Bewaard gebleven dagboeken, correspondenties, kasboeken en andere documenten geven een intiem inkijkje in hun leven. Bovendien aarzelen de auteurs niet om hier en daar een zijpad in te slaan. Zo lezen we over het Friese paard in de zeventiende eeuw en duiken we rond 1900 de wereld van kunsthandelaren en Rembrandt-experts in vanwege een aan Rembrandt toegeschreven schilderij dat op de state gehangen heeft. Het maakt het vlot geschreven boek en de Nb-serie erover niet alleen de moeite waard voor wie alles wil weten over Dekema State, maar ook voor iedereen die breed geïnteresseerd is in geschiedenis en cultuur. •

PREMIUM

Via noorderbreedte.nl/rubriek/dekema-state lees je over Friese torenstijnen, politiek, liefde voor taal, oude staten en boerderijen, en de slotvrouwen van Dekema State. Exclusief voor leden!

Nb

Nieuwe drukker

Misschien is het je al opgevallen dat ons papier deze editie iets witter is. Dat komt doordat we een nieuwe drukker hebben: Raddraaier. Die gebruikt geen alcohol en giftige stoffen én zorgt ervoor dat Noorderbreedte de kwaliteit houdt waar we zo trots op zijn!

Meer weten? Kijk op raddraaier.nl/milieu

Sluit je aan bij Noorderbreedte

Word jij ook gedreven door liefde voor het Noorden? Met onafhankelijke journalistieke publicaties in het tijdschrift Noorderbreedte en op noorderbreedte.nl inspireren we tot zorgvuldige omgang met onze leefomgeving. Tips en suggesties over bijdragen kun je sturen naar redactie@noorderbreedte.nl

Noorderbreedte bestaat dankzij abonnees. Word lid (via onze website) en ontvang een jaar lang alle uitgaven van Noorderbreedte en toegang tot de premium content op de site voor € 43,50

Bestuur

Willem Smink, voorzitter
David Inden, penningmeester
Alie Alserda, secretaris
Sandra van Assen, Hendrik Oosterveld en Tjerk van Riemsdijk
stichting@noorderbreedte.nl

Zakelijke leiding

Erik Moesker
erik@noorderbreedte.nl

Kantoor en adres

Akkerstraat 99A, 9717 KZ Groningen

De volgende Noorderbreedte verschijnt op 24 juni 2021
noorderbreedte.nl
ISSN 0166-4948

Hoofdredactie

Merel Melief
redactie@noorderbreedte.nl

Nb-digitaal

Bente van Leeuwen

Redactie

Dorine van den Beukel, Kim van Dam, Rieja Raven, Mark Sekuur, Maartje ter Veen, Leonie Wendker, Dien Wiersma-den Engelsman en Freya Zandstra

Eindredactie

Maarten Meester

Medewerkers

Ineke Aarens, Ina Bos, Ellis Ellenbroek, Wim Melis (Noorderlicht), Mark Middel, Bert Nijmeijer, Ineke Noordhoff, Tjessa Riemersma, Rob Roggema, Jurgen Tiekstra en Herman Vogt

Beeldredactie

Reyer Boxem

Beeld

Reinout van den Bergh, Inger Bierma, Reyer Boxem, Harry Cock, Heleen Haijtema, Marieke Kijk in de Vegte, Sebastiaan Rodenhuis, Shootmedia, Tom Tieman en David Vroom

Grafisch ontwerp

Shootmedia

Font

Agipo, Larish – radimpesko.com

Lithografie en druk

Drukkerij Raddraaier, Amsterdam

BREEDTE

Betrokken bij het Noorden Jij ook? Word abonnee!

noorderbreedte.nl

NOORDER